

Paweł Libera

<https://orcid.org/0000-0001-5541-0822>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
Instytut Pamięci Narodowej

Międzynarodówka Komunistyczna jako narzędzie polityki imperialnej Rosji sowieckiej w latach 1919–1943. Głos w dyskusji

**The Communist International as an Instrument of Soviet Russia's
Imperial Policy, 1919–1943. A Contribution to the Discussion**

Abstrakt: Artykuł jest głosem w dyskusji na temat roli, jaką odgrywała Międzynarodówka Komunistyczna (Komintern) w sowieckiej polityce imperialnej wobec innych państw. Ścisłe relacje pomiędzy władzami sowieckimi (Biuro Polityczne KC WKP[b]) a władzami Kominternu, a następnie silny wpływ władz sowieckich i kierownictwa Kominternu zarówno na poziomie organizacyjnym, finansowym i kadrowym na partie komunistyczne sprawiały, że Komintern był w dużym stopniu zależny od władz sowieckich. Władze sowieckie wykorzystywały to w wielu przypadkach, o czym świadczy zarówno ścisła współpraca Kominternu i podległych mu partii komunistycznych z sowieckimi służbami dyplomatycznymi i wywiadowczymi, jak i udział partii komunistycznych na wyraźne polecenie Kominternu w działalności antypaństwowej w różnych państwach świata w całym okresie funkcjonowania Międzynarodówki Komunistycznej.

Abstract: The article contributes to the debate on the Soviet Union's use of the Communist International (Comintern) in its imperial policy towards other countries. The close relationship between the Soviet authorities (the Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CCP[b]) and the Comintern authorities, and the subsequent strong influence of the Soviet authorities and the Comintern leadership at both organisational, financial and personnel levels on the Communist parties meant that the Comintern was highly dependent on the Soviet authorities. The Soviet authorities took advantage of this in many instances, as evidenced both by the close cooperation of the Comintern and its subordinate communist parties with the Soviet diplomatic and intelligence services and by the participation of communist parties on the express instructions of the Comintern in anti-state activities in various countries of the world throughout the Communist International.

Słowa kluczowe: Związek Sowiecki, imperializm, Komintern, sowiecka polityka zagraniczna

Keywords: Soviet Union, imperialism, Comintern, Soviet foreign policy

Trzecia Międzynarodówka, czyli Międzynarodówka Komunistyczna (Komintern, MK), powstała w Moskwie 2 marca 1919 r. jako organizacja międzynarodowa zrzeszająca skrajnie radykalne partie lewicowe z różnych krajów i regionów Europy i Azji. Ich dalekosiężnym celem było zburzenie istniejącego ustroju społecznego i stworzenie nowego, opartego na utopijnej idei komunistycznej. Nazwa organizacji nawiązywała do I i II Międzynarodówki Socjalistycznej, utworzonych przez partie robotnicze walczące o podniesienie jakości życia robotników i dążących do wcielenia w życie ideałów głoszonych przez różne odłamy myśli socjalistycznej. Komintern, podobnie jak obydwie Międzynarodówki Socjalistyczne, zrzeszał od kilkunastu do kilkudziesięciu partii komunistycznych i socjalistycznych z całego świata. W szczytowym okresie swej działalności w 1935 r. w VII Kongresie Kominternu uczestniczyli delegaci z 75 partii komunistycznych. Dzięki temu MK stała się jedną z największych organizacji międzynarodowych na świecie. Jednakże w przeciwieństwie do Międzynarodówki Socjalistycznej Komintern nie był ani forum dyskusyjnym, ani organizacją niezależną czy autonomiczną. Była to organizacja silnie scentralizowana, funkcjonująca według zasad leninowskiej „partii kadrowej”. Przez cały okres istnienia Międzynarodówki Komunistycznej jej siedziba mieściła się w Moskwie. Tam też miały siedzibę wszystkie organy kierownicze Kominternu z Komitetem Wykonawczym na czele, a w jego władzach zasiadali liczni członkowie sowieckiej partii komunistycznej. Do momentu rozwiązania w sierpniu 1943 r. Komintern był jedną z największych organizacji międzynarodowych, z jawnymi lub tajnymi przedstawicielstwami w kilkudziesięciu najważniejszych państwach świata. To dawało niewyobrażalne możliwości oddziaływania na wydarzenia polityczne w wielu państwach.

Oskarżenia o związki Kominternu z władzami sowieckimi padały od samego początku istnienia III Międzynarodówki i były regularnie potwierdzane wynikami bieżącej analizy działalności tej organizacji, doniesieniami organów zwalczających działalność partii komunistycznych w różnych państwach i wreszcie świadectwami zbiegów z „ojczyzny proletariatu”. Dla części polityków, analityków i autorów – szczególnie w okresie międzywojennym – argumenty te były wystarczające. Dla komunistów i ich sympatyków były kłamstwem i oszczerstwem. Nieco inne kryteria stosowano w badaniach naukowych. Wśród badaczy podejmujących tematykę sowiecką można wyróżnić przynajmniej trzy główne nurty. Część historyków widzi w Kominternie rzeczywiste narzędzie polityki sowieckiej, a potwierdzenie tej tezy znajdują w analizie działalności Kominternu i jego udziału w kolejnych próbach „eksportu” rewolucji w Europie, w Azji i w Ameryce¹. Inni badacze, analizując relacje

¹ Zob. np. S. Courtois i J.-L. Panné, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999.

pomiędzy Kominternem i władzą sowiecką, podkreślają, że dopiero przebadanie tych relacji na trzech poziomach pozwoli udzielić odpowiedź na postawione pytanie.

Po pierwsze, chodzi o weryfikację relacji pomiędzy strukturami Międzynarodówki Komunistycznej a naczelnymi władzami państwa (partii) sowieckiego, po drugie, pomiędzy Kominternem a poszczególnymi partiami członkowskimi i wreszcie pomiędzy partiami komunistycznymi a ich działaczami. Całkowita zależność komunistów od Kominternu i władz sowieckich wymagała by pełnej zgodności na wszystkich trzech poziomach. Brak pełnego dostępu do dokumentacji kominternowskiej i archiwów innych instytucji państwa sowieckiego sprawia, że obecnie zadanie to jest praktycznie niewykonalne. W ostatnich latach temat ten był podejmowany rzadko i niechętnie. Kolejna grupa badaczy zajmujących się funkcjonowaniem sowieckiej polityki zagranicznej w latach trzydziestych XX w. tylko na marginesie swoich badań podejmowała to zagadnienie, przede wszystkim w kontekście relacji pomiędzy sowiecką polityką zagraniczną a działalnością Międzynarodówki Komunistycznej². Choć zasadniczo potwierdzają oni, że Komintern był narzędziem państwa sowieckiego, to nie koncentrują się na tym zagadnieniu i wskazują na rozbieżności w działalności Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych (NKID) i Kominternu³. Na marginesie tych badań warto zaznaczyć, że istnienie takich różnic niekoniecznie musi przeczyć tezie, że Komintern był narzędziem sowieckiej polityki, gdyż zarówno NKID, jak i Komintern podlegały temu samemu ośrodkowi decyzyjnemu i w wielu przypadkach po prostu wypełniały bezpośrednie polecenia Biura Politycznego WKP(b), które przecież realizowało politykę państwa sowieckiego.

Dwie ostatnie tendencje, zarówno badające relacje pomiędzy partiami komunistycznymi, Kominternem i władzami sowieckimi, jak i analizujące relacje pomiędzy NKID i Kominternem bez wątpienia wnoszą nowe, istotne elementy do debaty, ale ich celem nie było zbadanie, czy i w jakim stopniu Komintern był narzędziem polityki imperialnej państwa sowieckiego. Pytanie to pojawiło się niejako na ich marginesie. Podobnie ma się rzecz z licznymi pracami poświęconymi poszczególnym partiom komunistycznym, które należały do Międzynarodówki Komunistycznej. Z reguły ich autorzy koncentrują się na działalności konkretnej partii w ograniczonym okresie i najczęściej przyjmują perspektywę narodową. Z tego też względu w dotychczasowej

² Np. S. Wolikow, *Aux origines de la galaxie communiste: l'Internationale*, w: *Le siècle des communismes*, red. M. Dreyfus et al., Paris 2000, s. 199–216; S. Dullin, *Men of Influence. Stalin's diplomats in Europe 1930–1939*, Edinburgh 2012.

³ J. Haslam, *Comintern and Soviet foreign policy, 1919–1941*, w: *The Cambridge History of Russia*, t. 3, red. R.G. Suny, Cambridge 2006, s. 636–661.

literaturze trudno znaleźć prace, które próbowałyby udzielić odpowiedzi na pytanie postawione w tytule tego tekstu. Jestem przekonany, że jedną z możliwości, aby to zrobić, jest weryfikacja tego, jakie możliwości działania poza granicami ZSRS władze sowieckie (partyjne) zyskiwały dzięki Kominternowi i w jaki sposób korzystały z tych możliwości. Czy to realne?

Badania prowadzone nad Kominternem w czasach istnienia Związku Sowieckiego podlegały cenzurze. Dotyczyło to również edycji źródłowych, które często były wydawane w wersji okaleczonej, bez oznaczenia zastosowanych skrótów⁴. Nawet pracownicy Instytutu Marksizmu-Leninizmu w Moskwie, gdzie przechowywano archiwa Kominternu, mieli poważnie utrudniony dostęp do archiwaliów. Jeden z nich po latach stwierdził nawet, że wcześniejsze (sprzed roku 1991) prace historyków sowieckich na ten temat są niewiele warte⁵. Otwarcie archiwów postsowieckich okazało się krótkotrwałe i bardzo szybko, jeszcze w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w., ponownie ograniczono dostęp do wielu kluczowych materiałów. Ograniczenia te dotyczyły również archiwum Kominternu, jego poszczególnych pionów i podporządkowanych mu instytucji. Tytułem przykładu można przywołać dział korespondencji szyfrowej, pion kadr, materiały wybranych sekretariatów sekretarzy Komitetu Wykonawczego Kominternu (przede wszystkim Moskwa, Dmytra Manuilskiego i Georgia Dymitrowa) i Wydziału Łączności Międzynarodowej (OMS) czy wreszcie instytucji utworzonych tuż po rozwiązaniu Kominternu (Instytutów 105 i 205). Bardzo poważnym utrudnieniem w prowadzeniu badań nad III Międzynarodówką był również ograniczony dostęp do instytucji, które bardzo blisko z nią współpracowały – sowieckiej dyplomacji i służb wywiadowczych.

Pomimo tych wszystkich restrykcji od początku lat dziewięćdziesiątych do pierwszych dekad XXI w., dzięki współpracy rosyjskich archiwistów i historyków z badaczami zachodnimi udało się opublikować bardzo dużą ilość źródeł z okresu sowieckiego, w tym wiele kluczowych materiałów dotyczących historii Kominternu. Wśród nich znajdziemy przynajmniej ponad trzydzieści obszernych, często wielotomowych wydawnictw źródłowych poświęconych relacjom Kominternu wybranymi krajami lub regionami świata. Przypomnijmy tylko najważniejsze z nich. Są to dokumenty dotyczące: działalności Kominternu

⁴ Zob. A.Ю. Ватлин, *Второй конгресс Коминтерна: точка отсчета истории мирового коммунизма*, Moskwa 2018, s. 9–10 (w przypadku źródeł do historii ruchu komunistycznego wydawanych w PRL również stosowano takie praktyki, por. J. Holzer, T. Monasterska, *Na marginesie wydania „KPP. Uchwały i rezolucje”, t. III, V–VI Zjazd (1929–1939)*, Warszawa 1956, „Przegląd Historyczny”, 1957, t. 48, nr 4, s. 781–789.

⁵ Ф. Фирсов, *34 года в Институте марксизма-ленинизма. Воспоминания историка*, Moskwa 2013.

w czasie II wojny światowej (1994–1998), relacji Kominternu z Chinami (1994–2007), światowej rewolucji (1998), relacji z Ameryką Łacińską (1998), walki z faszyzmem (1999), działalności Palmira Togliattiego w Kominternie (2000), relacji z Japonią (2001), wojny w Hiszpanii (2001), Finlandii (2003), Afryce (2003), korespondencji szyfrowej między Moskwą, Paryżem a Berlinem (2003), relacji Kominternu z Biurem Politycznym KC WKP(b) (2004), Tajwanem (2005), Koreą (2007), Mongolią (2012), Włochami, Niemcami (2015). Rozpoczęto też prace nad stosunkami Kominternu z Czechosłowacją i Francją. Nie opublikowano ich, ale zgromadzone dokumenty zostały wykorzystane przez badaczy w różnych cennych pracach⁶. Jeżeli do tego wykazu dodamy inne publikacje źródłowe dokumentów dotyczących funkcjonowania Biura Politycznego, relacji władzy sowieckiej z służbami czy korespondencji najważniejszych przedstawicieli sowieckiego kierownictwa, uzyskamy potężny korpus dokumentów wydanych prawie wyłącznie na przełomie XX i XXI w. Wiele z nich nie zostało jeszcze wystarczająco uwzględnionych w badaniach. Najlepszym tego dowodem jest fundamentalny dla tej tematyki tom dokumentów o relacjach pomiędzy Biurem Politycznym WKP(b) a Kominternem w latach 1919–1943 z 2004 r.⁷ Oprócz wydawnictw źródłowych w tym czasie opublikowano również bardzo dużą ilość prac, zarówno monograficznych, jak i przyczynkarskich, których autorzy również często korzystali z dokumentów kominternowskiej proweniencji.

Chociaż dotychczasowe badania w niewielkim stopniu starały się udzielić odpowiedzi na pytanie postawione w tytule tego tekstu, to wydaje się, że można podjąć taką próbę na podstawie obecnego stanu badań i publikacji źródłowych. Poniższe rozważania będą zaprezentowane w dwóch etapach. Pierwszy będzie dotyczył stopnia uzależnienia Międzynarodówki Komunistycznej od władz sowieckich i najważniejszych narzędzi, które do tego służyły. Drugi będzie miał na celu pokazanie bliskiej współpracy Kominternu z agendami państwa sowieckiego i tego, w jakim stopniu Komintern był wykorzystywany w realizacji polityki władz sowieckich.

⁶ Relacje pomiędzy Kominternem a Czechosłowacją zostały omówione w: E. Voráček *et al.*, *V zájmu velmoci. Československo a Sovětský svaz 1918–1948*, Praha 2019; oraz w innych pracach Emila Voráčka. Wątki francuskie (i nie tylko) były przedmiotem wielu studiów i publikacji źródłowych publikowanych na łamach pisma „Communisme” pod red. Annie Kriegel i Stéphane’a Courtois.

⁷ *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943: документы*, oprac. Г.М. Адибеков, К.К. Ширина, Москва 2004.

Uzależnienie Międzynarodówki Komunistycznej od władz sowieckich

Kwestia niezależności Kominternu i należących do niego partii komunistycznych od władz sowieckich od samego początku istnienia organizacji wywoływała burzliwe dyskusje w całej Europie. Debaty te trwały nie tylko do momentu rozwiązania Kominternu w sierpniu 1943 r., lecz również przez następne lata. W niektórych kręgach nawet dziś wywołują duże poruszenie. Kilka lat temu znany rosyjski badacz dziejów Kominternu, Aleksandr Watlin, zauważył, że jego stwierdzenie o tym, iż rosyjscy bolszewicy z Leninem na czele odegrali decydującą rolę w utworzeniu III Międzynarodówki, a następnie do samego końca istnienia tej organizacji kierowali jej działalnością, wywołało falę dyskusji, polemik i sprzeciwu⁸. Czy Komintern mógł być niezależny od władz sowieckich? Można się o tym przekonać, analizując relacje pomiędzy obydwoma podmiotami na trzech poziomach kluczowych dla funkcjonowania każdej organizacji: organizacyjnym, finansowym i kadrowym.

Podległość organizacyjna

Międzynarodówka Komunistyczna od samego początku była pomyślana nie tylko jako organizacja konkurencyjna wobec Międzynarodówki Socjalistycznej, ale również stworzona w oparciu o inne zasady. Miała być bardziej scentralizowana i gotowa do realizacji konkretnych zadań. Już sam proces powstawania Kominternu świadczył o tym, jaki miał być jego cel i na ile mógł on być niezależny. W środowisku europejskiej lewicy socjalistycznej pomysłodawca Międzynarodówki Komunistycznej, Lenin, był uznawany za radykała, a jego poglądy były uważane za marginalne. Mimo iż pierwsze próby utworzenia nowej międzynarodówki podejmował jeszcze jesienią 1914 r., spotkały się one z bardzo ograniczonym zainteresowaniem. Konferencja socjalistyczna zwołana w Zimmerwaldzie we wrześniu 1915 r. potwierdziła słabą pozycję Lenina w ruchu międzynarodowym⁹. Pomimo kryzysu, jaki przechodził ruch socjalistyczny w okresie I wojny światowej, pomysły Lenina utworzenia nowej organizacji nie padały na podatny grunt. Po raz kolejny w „teżach kwietniowych” z 1917 r. Lenin domagał się „odnowienia” Międzynarodówki Socjalistycznej lub jej stworzenia na nowo, ale nie miał możliwości wcielenia swoich planów w czyn. Dopiero przejęcie władzy przez bolszewików

⁸ А.Ю. Ватлин, *Второй конгресс Коминтерна...*, s. 5–6.

⁹ J.-L. Panné, *Boris Souvarine. Le premier désenchanté du communisme*, Paris 1993, s. 39 i nn.

w Rosji oraz zapowiadane ożywienie Międzynarodówki Socjalistycznej po zakończeniu I wojny światowej skłoniło bolszewików do podjęcia bardziej zdecydowanych działań¹⁰.

Szczegółowy skład i zasady funkcjonowania przyszłej organizacji zostały opracowane w formie listu do kongresu założycielskiego nowej organizacji, napisanego wyłącznie przez rosyjskich bolszewików: Lwa Trockiego, Włodzimierza Lenina, Nikołaja Bucharina i Gieorgija Cziczerina na przełomie grudnia 1918 i stycznia 1919 r.¹¹ Wspominano w nim nie tylko o celach nowej organizacji i o tym, że konieczna jest zmiana władzy polegająca na całkowitym zniszczeniu starej władzy i administracji w państwach „burżuazyjnych”, lecz również wymieniono nazwy 39 partii komunistycznych, które powinny wejść w skład organizacji. Zgodnie z poglądami Lenina na rolę partii nowego typu, planowana przez bolszewików organizacja miała pełnić funkcję kierowniczą i nadrzędną wobec należących do niej partii. Gotowe pismo w formie listu do I Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej zostało podpisane przez przedstawicieli RKP(b) i siedmiu partii komunistycznych, którzy nie brali udziału w pracach nad przygotowaniem tekstu¹².

III Międzynarodówka oficjalnie powstała na I Kongresie na początku marca 1919 r. w Moskwie, ale w rzeczywistości spotkanie to było w bardzo niewielkim stopniu reprezentatywne i miało jedynie znaczenie deklaratywne. Jak podaje Pierre Broué, spośród 51 delegatów większość była w rzeczywistości członkami partii bolszewickiej lub jej sekcji narodowych (m.in. czeskiej, bułgarskiej, jugosłowiańskiej, francuskiej, chińskiej, koreańskiej i in.), a tylko cztery partie komunistyczne w tym czasie istniały i funkcjonowały niezależnie, więc mogły wysłać swoich delegatów na Kongres¹³. Nie wszyscy zaproszeni delegaci zdołali dotrzeć, a jeden z tych, którzy przybyli do Moskwy – Gustaw Eberlein – miał instrukcje, aby głosować przeciwko utworzeniu nowej międzynarodówki. Ostatecznie jednak, po naciskach bolszewików, tylko wstrzymał się od głosu¹⁴. Zjazd uchwalił utworzenie III Międzynarodówki i do tego oświadczenia ograniczyła się jego działalność. Nie stworzono struktury

¹⁰ Zob. *Die Weltpartei aus Moskau. Der Gründungskongress der Kommunistischen Internationale 1919 Protokoll und neue Dokumente*, red. W. Hedeler, A. Vatlin, Berlin 2008, s. XX–XXIX.

¹¹ Z ostatnich badań Władysława Hedelera i Aleksandra Vatlina wynika, że kluczową rolę w redakcji listu odegrał nie – jak dotychczas uważano – Lew Trocki, ale Bucharin. Natomiast poprawki naniesione przez Lenina nie miały zasadniczego znaczenia; *Die Weltpartei aus Moskau...*, s. XXVIII–XXX.

¹² „К 1 съезду Коммунистического Интернационала1 Москва, ранее 24 января 1919 года”, w: *Коминтерн и идея мировой революции: Документы*, red. Я.С. Драбкин et al., Москва 1998, s. 83–88.

¹³ P. Broue, *L'histoire de l'Internationale Communiste 1919–1943*, Paris 1997, s. 78–79.

¹⁴ Ф. Фирсов, *Коминтерн: погоня за призраком. Переосмысление*, Москва 2019, s. 65–69.

ani mechanizmu funkcjonowania nowej organizacji, postanowiono tylko, że do czasu zwołania następnego Kongresu kierownictwo nowo powstałej organizacji będzie przekazane w ręce Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej (IKKI)¹⁵.

Zasady funkcjonowania nowo powstałej organizacji zostały omówione na forum VIII Zjazdu partii bolszewików, który obradował jeszcze w tym samym miesiącu (18–23 III 1919). W trakcie dyskusji, głos zabrał m.in. Georgij Piatakow, który, podtrzymując linię narzuconą wcześniej przez Lenina, opowiadał się za tym, żeby nowo powstała organizacja miała charakter scentralizowany i była rzeczywiście „walczącą Międzynarodówką dyktatury proletariatu, a nie kolejnym forum dyskusji – jak II Międzynarodówka¹⁶. Natychmiast po zakończeniu zjazdu w dniu 25 marca Plenum KC RKP(b) podjęło szereg decyzji mających umożliwić rozpoczęcie działalności IKKI, w tym zagwarantowanie bliskiej współpracy z sowiecką dyplomacją i zapewnienie środków finansowania nowej organizacji¹⁷.

Dopiero kolejnego dnia (26 marca) zostało zwołane pierwsze posiedzenie IKKI. Brali w nim udział wyłącznie członkowie partii bolszewickiej¹⁸, a podjęte wówczas decyzje świadczą o całkowitym uzależnieniu Kominternu od władz bolszewickich. Decyzje te były wprowadzeniem w życie ustaleń, jakie zapadły dzień wcześniej na Plenum. Postanowiono wówczas m.in. o nawiązaniu bliskich relacji i współpracy z Ludowym Komisariatem Spraw Zagranicznych. Ponadto pozyskano z funduszy KC RKP(b) pierwsze środki na działalność w wysokości miliona rubli i polecono, aby w celu realizacji pierwszych podjętych postanowień Biuro KW MK nawiązało kontakt z Komitetem Centralnym RKP(b)¹⁹. Kolejne decyzje najwyższych władz partyjnych potwierdzały ścisłą zależność Komitetu Wykonawczego od partii bolszewickiej. W celu usprawnienia funkcjonowania aparatu Kominternu na posiedzeniu Biura Politycznego Komitetu Centralnego RKP(b) z 18 lipca 1919 r. postanowiono wydzielić z Komitetu Wykonawczego MK tzw. Małe Biuro Komitetu Wykonawczego. Organ ten miał spotykać się częściej i podejmować regularnie kluczowe decyzje dla funkcjonowania Kominternu. W jego skład wchodził również znani bolszewicy z członkami KC RKP(b) Karolem Radkiem i Grigorijem Zinowiewem na czele²⁰.

¹⁵ *Die Weltpartei aus Moskau...*

¹⁶ *Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы*, Москва 1959, s. 77–79, 117–143, 411.

¹⁷ *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 25.

¹⁸ Byli to: Bałabanowa, Klinger, Litwinow, Worowski i Zinowiew.

¹⁹ „Протокол № 1 заседания Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала 26 марта 1919 г.”, w: *Коминтерн и идея мировой революции...*, s. 119.

²⁰ *Организационная структура Коминтерна, 1919–1943 гг.*, Москва 1997, s. 8.

Początkowo III Międzynarodówka funkcjonowała w oparciu o bardzo mgliste i niejasne zasady. Konkretnie rozwiązania miały dopiero zostać wypracowane przez II Zjazd Kominternu. Interesujący i wiele mówiący o relacjach pomiędzy dwoma podmiotami jest sposób, w jaki zdecydowano o zwołaniu tego zjazdu. Tuż po zakończeniu IX Zjazdu RKP(b), na Plenum KC w dniu 8 kwietnia 1920 r.²¹, wydano polecenie rosyjskim członkom Komitetu Wykonawczego Kominternu, aby zwołali II Zjazd. Polecono również, by przygotowaniem też na zjazd Kominternu zajęło się Biuro Polityczne KC RKP(b) w porozumieniu ze wskazanymi przez Plenum działaczami – członkami władz Kominternu – Zinowiewem, Radkiem, Bucharinem i Janem Bierzinem²². Nie wiadomo dokładnie, jak przebiegały te przygotowania, ponieważ tezy na II Zjazd miały być omówione na posiedzeniu 4 maja 1920 r.²³, ale ostatecznie do tego nie doszło²⁴. Jednakże sam fakt zlecenia tego zadania wyłącznie rosyjskim bolszewikom świadczy o tym, że zupełnie nie liczone się ze zdaniem przedstawicieli partii członkowskich. II Zjazd obradował w Moskwie w trakcie wojny polsko-bolszewickiej, od 19 lipca do 7 sierpnia 1920 r. Ustalenia, jakie na nim zapadły okazały się niezwykle istotne dla dalszego funkcjonowania Kominternu. Przede wszystkim stworzono scentralizowaną strukturę organizacyjną i opracowano 21 warunków przyjęcia kolejnych partii do III Międzynarodówki. Narzucały one wszystkim partiom członkowskim obowiązek uznawania i wypełnianie wszelkich decyzji Kominternu, uzgadniania programu partii z władzami MK i dbanie o to, aby podległe im struktury równie konsekwentnie wypełniały zlecane im zadania. Ponadto partie komunistyczne miały obowiązek popierania republik sowieckich i działania przeciwko siłom kontrrewolucyjnym²⁵. Decyzje II Zjazdu były najważniejszym krokiem do stworzenia silnej i scentralizowanej organizacji, która będzie kontrolowała wszystkie partie członkowskie.

Niezwykle cennym źródłem wiedzy o funkcjonowaniu Kominternu są protokoły posiedzeń sowieckiego Biura Politycznego. Mimo iż Komintern miał być organizacją niezależną, to kluczowe decyzje dotyczące jego działalności zapadały na posiedzeniach Biura Politycznego KC RKP(b)²⁶. Oprócz

²¹ А.Ю. Ватлин, *Второй конгресс Коминтерна...*, s. 23 i nn.

²² В.И. Ленин, *Неизвестные документы. 1891–1922*, oprac. Ю.Н. Амиантов *et al.*, Москва 1999, s. 308, 334–335 (z 8 IV 1920).

²³ „Из протокола № 5 заседания Политбюро ЦК РКП(б) 28 апреля 1920 г.”, w: *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 41.

²⁴ Рос. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), 17-163-61, Протокол заседания Биора Политического з 4 V 1920, к. 1–3; А.Ю. Ватлин, *Второй конгресс Коминтерна...*, s. 30.

²⁵ *Ibidem*, s. 165.

²⁶ *Ibidem*, s. 20–21.

zagadnień natury strategicznej Biuro Polityczne poruszało nawet zagadnienia mniejszej wagi. Tytułem przykładu można przywołać dyskusję o tym, czy ukraińskich borotbistów można przyjąć do III Międzynarodówki²⁷. Politbiuro zajmowało się również zatwierdzaniem składu Komitetu Wykonawczego Kominternu i poszerzaniem jego składu, jak na przykład w listopadzie 1922 r. albo w końcu 1921 r., kiedy Biuro Polityczne na wniosek Zinowiewa wyznaczyło fińskiego komunistę, Otto Kuusineną na stanowisko sekretarza generalnego Kominternu. Dopiero później, chociaż jeszcze tego samego dnia, decyzję o wyborze Kuusineną podjął Komitet Wykonawczy MK²⁸. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że Komintern i jego władze od samego początku nie tylko nie były samodzielne wobec władz partii bolszewickiej, ale wręcz przeciwnie – pełniły wobec nich funkcję podrzędną, wykonawczą.

Kolejnym etapem uzależnienia partii komunistycznych od Międzynarodówki Komunistycznej było znaczne wzmocnienie roli Kominternu kosztem partii członkowskich. Dokonało się to w 1924 r. na V Kongresie Kominternu, który odbył się pod hasłem bolszewizacji. Postanowienia Kongresu znacznie wzmocniły funkcje i uprawnienia IKKI wobec partii należących do III Międzynarodówki. Przekazano wówczas Komitetowi Wykonawczemu MK funkcje kontrolne nad partiami komunistycznymi. Miał on m.in. prawo korygowania albo zmiany decyzji organów kierowniczych poszczególnych partii. W istocie zjazdy partii mogły odbywać się jedynie za zgodą IKKI i wyłącznie po kongresach Kominternu. IKKI zatwierdzał albo mógł zmieniać dokumenty programowe poszczególnych partii komunistycznych. Uprawnienia te zostały wpisane do Statutu Kominternu²⁹. Przebieg bolszewizacji poszczególnych partii komunistycznych doskonale pokazuje przykład KPP i starcia mniejszości z większością w tym okresie³⁰. Tę samą drogę przeszły również inne partie komunistyczne, jak niemiecka czy szwajcarska³¹.

Podporządkowanie organizacyjne Kominternowi poszczególnych partii komunistycznych przejawiało się przede wszystkim w narzucaniu im obowiązującej linii politycznej i jej gwałtownych zwrotach. Linia narzucana przez Komintern była – z mniejszym lub większym oporem, a bardzo często bez żadnego oporu – przyjmowana przez partie członkowskie. Tak było z kolejnymi wytycznymi o pozycji, jaką należy zająć wobec partii

²⁷ В.И. Ленин, *Неизвестные документы...*, s. 308, 334–335 (z 8 IV 1920).

²⁸ *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 121, 141, 106.

²⁹ В.И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Москва 2004, s. 113.

³⁰ F. Firsov, I. Jaźborowska, *Międzynarodówka Komunistyczna a Komunistyczna Partia Polski, w: Tragedia Komunistycznej Partii Polski*, red. J. Maciszewski, Warszawa 1989, s. 20 i nn.

³¹ Zagadnienie to opisała Brigitte Studer, *Un parti sous influence. Le Parti communiste suisse, une section du Komintern 1931 à 1939*, Lausanne 1994.

socjalistycznych (tzw. socjalfaszyzm). Tak było również w przypadku paktu Ribbentrop–Mołotow czy wybuchu II wojny światowej. Wszelki sprzeciw lub próby kontestowania pociągały za sobą srogie konsekwencje, jak w przypadku Komunistycznej Partii Wielkiej Brytanii w 1939 r. Władze Kominternu posuwały się też do daleko idących ingerencji w funkcjonowanie partii komunistycznych. Jednym z najbardziej skrajnych przykładów takich poczynań jest postanowienie IKKI o utworzeniu Komunistycznej Partii Iranu w 1925 r.³² Zależność i posłuszeństwo wobec Kominternu było widoczne również w mniej doniosłych sprawach, kiedy na przykład w połowie 1942 r. Dymitrow zmienił tekst wytycznych dla Komunistycznej Partii Niemiec, co zostało zaakceptowane przez autorów, niemieckich komunistów³³.

Warto też zauważyć, że według pierwotnego założenia zjazdu (kongresy) III Międzynarodówki miały odbywać się co roku. Było to bardzo istotnym instrumentem kontroli partii komunistycznych nad Kominternem. Dawało im to również możliwość odwołania się od decyzji władz Kominternu do Kongresu, a także zwiększało możliwości poszczególnych partii forsowania innego podejścia do wybranych zagadnień albo wywierania presji na władze Kominternu. Tylko pierwsze trzy zjazdy odbyły się zgodnie z tą zasadą: w 1919, 1920 i 1921 r., potem odstąpiono od niej i kongresy były zwoływane coraz rzadziej. Czwarty zorganizowano w 1922 r., piąty – dwa lata później – w 1924, a szósty – dopiero po czterech latach, w 1928 r. Kolejny i ostatni został zwołany dopiero w 1935 r., czyli siedem lat po poprzednim i osiem lat przed likwidacją Kominternu. Ograniczenie częstotliwości zwoływania Kongresów ułatwiło stopniowe przejmowanie władzy nad Kominternem przez Biuro Polityczne KC WKP(b), ponieważ to zjazd wybierał nowych członków zarządu i przynajmniej teoretycznie posiadał pełnię władzy. Ponadto coraz większe opóźnienia w zwołaniu zjazdu zmniejszały prawdopodobieństwo zmian w kierownictwie Kominternu.

Finansowanie partii komunistycznych

Finansowanie partii komunistycznych i zrzeszającej je organizacji – Kominternu – było przez długie lata tematem, który wywoływał wiele kontrowersji i sporów. Oficjalna wersja, propagowana również we wspomnieniach działaczy komunistycznych i partyjnej historiografii, twierdziła, że partia utrzymywała się ze składek członkowskich, a wszystkie partie płaciły składki do kasy Międzynarodówki Komunistycznej. Jednakże jeszcze w czasie istnienia Kominternu relacje licznych uciekinierów ze Związku Sowieckiego przeczyły tej wersji. Zarówno sekretarz Stalina, Borys Bażanow, który uciekł na Zachód

³² *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 302.

³³ *Дневник Георгия Димитрова (1941–1945)*, oprac. Т.Г. Зазерская, Москва 2020, s. 221.

w latach dwudziestych XX w., jak i funkcjonariusz sowieckich służb Walter Kriwicki, który zbiegł w latach trzydziestych, opisywali w swoich wspomnieniach mechanizm finansowania Kominternu przez władze sowieckie. Kriwicki twierdził nawet, że według szacunków Moskwy, miała ona finansować partie komunistycznie w wysokości 90–95 proc. ich wydatków³⁴. Cenne okazało się późniejsze świadectwo Aino Kuusinen, żony Ottona, jednego z sekretarzy Komitetu Wykonawczego Kominternu. We wspomnieniach wydanych w latach sześćdziesiątych przytoczyła relację męża, który twierdził, że: „Komintern nigdy nie otrzymał ani grosza od którejś z zagranicznych partii”. Co więcej, publikowane corocznie kwoty składek rzekomo wpłacanych przez partie członkowskie miały być wymyślone przez kierownictwo Międzynarodówki³⁵.

Informacje dotyczące finansowania działalności partii członkowskich znajdują potwierdzenie w dokumentacji Kominternu. Już na pierwszym posiedzeniu Komitetu Wykonawczego 26 marca 1919 r. stwierdzono, że do czasu, kiedy partie członkowskie nie będą mogły wpłacać składek, należy zwrócić się do Komitetu Centralnego RKP(b) o zaliczkę w wysokości miliona rubli³⁶. Środki te miały być przeznaczone nie tylko na funkcjonowanie aparatu samej Międzynarodówki, ale również działalność bieżącą należących do niej partii. Lenin od samego początku opowiadał się za finansowaniem partii komunistycznych należących do Kominternu. Były to kwoty znaczące. Na początku działalności Kominternu, w końcu sierpnia 1919 r., planowano partiom przekazać sumę pięciu milionów, ale okazało się, że jest ona niewystarczająca i po rozmowie sekretarza Kominternu Jana Bierzina z Leninem ustalono, że sumę tę należy zwiększyć do około 20 mln franków³⁷. Ostatecznie w 1919 r. wydano łącznie ponad 30 mln rubli na wsparcie zagranicznych partii komunistycznych, z czego najwięcej – 10 mln rubli – dostała Komunistyczna Partia Robotnicza Polski. Mniejsze sumy przekazano partiom komunistycznym Wielkiej Brytanii – 8,5 mln, Holandii – ponad 4 mln, Francji – 2,5 mln oraz Niemieckiej Partii Komunistycznej – 1,5 mln³⁸. Środki te przekazywano w różnej walucie, bardzo często w biżuterii, a nawet w morfinie³⁹.

³⁴ W. Kriwicki, *W tajnej służbie Stalina*, Warszawa 2002, s. 52–53. Dane te są uważane za zawyżone, por. np. B. Studer, *Un parti sous influence...*, s. 179–184.

³⁵ A. Kuusinen, *Pierścienie przeznaczenia. Życie w sowieckiej Rosji od czasów Lenina do czasów Breżniewa*, tłum. H.B., Warszawa 1988, s. 36–37.

³⁶ „Протокол № 1 заседания Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала 26 марта 1919 г.”, w: *Коминтерн и идея мировой революции...*, s. 120.

³⁷ *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 31.

³⁸ V. Riva, wespół z F. Bigazzi, *Oro da Mosca i finanziamenti sovietici al PCI dalla rivoluzione d'ottobre al crollo dell'URSS*, Milano 2002 (wyd. 2 popr.), s. 91.

³⁹ Zob. opis tego samego dokumentu z wyszczególnieniem w: V. Loupan, P. Lorrain, *L'argent de Moscou. L'histoire la plus secrète du PCF*, Paris 1994, s. 46–48.

Pomimo pewnych trudności w operowaniu tak dużymi sumami i niebezpieczeństwa defraudacji środków przez funkcjonariuszy partyjnych, Lenin uznawał finansowanie partii za konieczne i zasadne. Domagał się jedynie ścisłej kontroli wydawanych środków oraz dokładnego i terminowego rozliczania się z otrzymanych finansów⁴⁰. Bardzo szybko został stworzony mechanizm odpowiadający za finansowanie Kominternu i należących doń partii. Najważniejsze decyzje podejmowały organy kierownicze sowieckiej partii komunistycznej – najczęściej Biuro Polityczne, ale również Sekretariat i Biuro Organizacyjne KC⁴¹. Na posiedzeniach Biura Politycznego decydowano najczęściej o budżecie całościowym Międzynarodówki, ale wielokrotnie omawiano i przyznawano globalne sumy dla konkretnych partii komunistycznych, wydziałów Kominternu lub poszczególnych zadań. Zagadnieniami szczegółowymi zajmowało się biuro budżetowe KC. Borys Bażanow, który był sekretarzem komisji budżetowej KC w połowie lat dwudziestych, wspominał, że komisja ta zajmowała się finansowaniem wszystkich partii komunistycznych, ale nigdy żaden przedstawiciel zagranicznej partii komunistycznej nie pojawił się na jej posiedzeniu. W ich imieniu występował sekretarz Komitetu Wykonawczego Kominternu Osip Piatnicki⁴². Na niższym poziomie, w KW MK funkcjonowała komisja budżetowa, w której od 1921 r. stale zasiadał członek KC RKP(b)⁴³.

Po porażce, jaką poniosły Sowiety w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. środki przekazywane na działalność Kominternu nie tylko nie uległy zmniejszeniu, ale stale rosły. Na 1922 r. planowano budżet w wysokości 2,5 mln rubli, ale okazało się, że ostatecznie zapotrzebowanie było znacznie większe i budżet zamknął się w sumie ponad 3,15 mln, w tym 400 tys. rezerwy⁴⁴. W kolejnych latach suma dofinansowania stale rosła. Na rok 1925 planowano łącznie ponad 4 mln złotych rubli⁴⁵, a w następnych latach roczny budżet Międzynarodówki Komunistycznej wzrósł do 5–6 mln rubli. W niektórych przypadkach już na posiedzeniu Biura Politycznego decydowano, jakie środki przyznać poszczególnym partiom komunistycznym. Dotyczyło to zarówno grup partii, jak i poszczególnych z nich. I tak na przykład w sierpniu 1924 r. postanowiono o zwiększeniu finansowania KPP z racji przygotowywania IV konferencji. Regularnie podejmowano również decyzje o finansowaniu KPP, KPZU

⁴⁰ В.И. Ленин, *Неизвестные документы...*, s. 469–471.

⁴¹ Zob. przykłady w: В.И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн...*, s. 142–143.

⁴² В. Бажанов, *Борьба Сталина за власть, воспоминания личного секретаря*, Москва 2017, s. 34.

⁴³ *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 93.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 125, 129, 132.

⁴⁵ *Ibidem.*, s. 286.

i KPZB⁴⁶. Można przypuszczać, że wspomniane powyżej dane nie są pełne, bo w latach dwudziestych środki na ten cel przekazywano również z budżetu republik związkowych, na przykład Ukraińskiej Republiki Sowieckiej, na działalność wobec „emigracji ukraińskiej za granicą”⁴⁷. Ta sytuacja trwała do końca lat dwudziestych XX w.

W kolejnej dekadzie zasady finansowania zostały zmienione. Jak podaje badacz historii Kominternu, Friedrich Firsow, w tym czasie dotacje nie miały już charakteru doraźnego jak wcześniej, ale wprowadzono systematyczne i regularne finansowanie poszczególnych partii, które otrzymywały konkretne środki na każdy miesiąc. Informacje te najczęściej przekazywano drogą radiową za pomocą sieci radiostacji kominternowskich⁴⁸.

Badania nad finansowaniem partii komunistycznych przez Komintern dostarczają stosunkowo dużo informacji na temat lat dwudziestych i pierwszej połowy lat trzydziestych. Znacznie mniej mamy informacji na temat tego, co się działo po VII Kongresie Kominternu. Dotyczy to większości partii komunistycznych⁴⁹. W zachowanych relacjach i niektórych opracowaniach pojawiały się nawet sugestie, że Komintern zaprzestał wówczas finansowania partii komunistycznych. Jednakże z badań historyków rosyjskich wynika, że w tym okresie finansowanie zostało zmniejszone, ale utrzymane. Informacje na ten temat są mniej dokładne niż dla okresu wcześniejszego, niemniej obecne zarówno w korespondencji szyfrowej Kominternu (niestety od lat niedostępnej dla badaczy)⁵⁰, jak i w innych źródłach⁵¹. Cennym źródłem jest dziennik wieloletniego sekretarza KW MK, Georgia Dymitrowa. Chociaż sam Dymitrow nie zajmował się tymi zagadnieniami w szczegółach, czasem odnotowywał – prawdopodobnie tylko wybrane i najważniejsze – informacje związane z finansowaniem partii komunistycznych. Niektóre zapiski są nie

⁴⁶ *Материалы „Особой папки” ЦК РКП(б)-ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений 1923–1944*, oprac. И.И. Костюшко, Москва 1997, s. 9, 27, 36, 44–45, 56.

⁴⁷ *Por. Западное Приграничье. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами. 1928–1934 гг.*, oprac. О. Кен, А. Рупасов, Москва 2014, s. 529, 545.

⁴⁸ Ф.И. Фирсов, *Секреты Коммунистического Интернационала. Шифропереписка*, Москва 2011.

⁴⁹ Zob. opis sytuacji partii komunistycznych w krajach skandynawskich (С.Г. Хольтсмарк, *Иностранное финансирование скандинавских коммунистических партий, 1917–1990, Золото из Москвы. Финансирование компартий Северной Европы, 1917–1990 гг.*, red. М. Тинг, Москва 2017, s. 11–33), we Francji (V. Loupan, P. Lorrain, *L'argent de Moscou...*) czy w Szwajcarii (B. Studer, *Un parti sous influence...*).

⁵⁰ Wydano wybór korespondencji szyfrowej tylko z pierwszego okresu II wojny światowej, por. *Moscou – Paris – Berlin. Télégrammes chiffrés du Komintern (1939–1941)*, red. В.Н. Bayerlein, М. Narinski, B. Studer, S. Wolikow, Paris 2003.

⁵¹ Ф.И. Фирсов, *Секреты Коммунистического Интернационала...*, s. 115–116.

do końca czytelne i zrozumiałe, jak na przykład o przekazaniu 200 tys. Erkoli (tj. Palmirowi Togliattiemu) „dla naszych celów”⁵². Z dziennika prowadzonego przez Georgia Dymitrowa wiadomo, że na przykład w grudniu 1936 r. korespondował z Ludowym Komisariatem ds. Finansów w sprawie zwiększenia przyznanych kwot i przekazania – oprócz przyznanych wcześniej 2 mln rubli jeszcze pół miliona dolarów. Z kolei na 1938 r. planowano ponad pół miliona rubli na finansowanie zagranicznych partii komunistycznych i Komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży. Poza tym zarezerwowano osobno środki na publikacje, łączność i inne wydatki. W lipcu 1939 r. decyzją Biura Politycznego postanowiono, że zostanie otworzony dla Komitetu Wykonawczego MK kredyt w wysokości 300 tys. złotych rubli i 2 mln czerwonych⁵³.

W czasie II wojny światowej Komintern nadal finansował działalność partii komunistycznych na świecie, chociaż sumy uległy zmniejszeniu⁵⁴. Zmienił się tylko sposób przekazywania środków. Jeszcze w końcu lat trzydziestych władze Kominternu, obawiając się komplikacji i utrudnień w przesyłaniu środków na Zachód, podjęły decyzję o przeniesieniu tam części rezerw. Po wybuchu II wojny światowej środki te nie wymagały już transferu z ZSRS i były przekazywane bezpośrednio z Europy Zachodniej⁵⁵.

W dostępnej korespondencji szyfrowej z pierwszego okresu II wojny światowej pojawiają się informacje świadczące o tym, że środki były wówczas rozdysponowane przez francuskiego komunistę Maurice’a Tréanda⁵⁶, który należał do zaufanych ludzi Dymitrowa. Chociaż finanse znajdowały się fizycznie na Zachodzie, to wszystkie decyzje w sprawie przekazania ich konkretnym osobom podejmował Dymitrow. W końcu grudnia 1939 r. Dymitrow przekazał drogą radiową Tréandowi szczegółowe dyrektywy w sprawie podziału środków wynoszących prawie 65 tys. (prawdopodobnie dolarów), które miał przekazać dla komunistycznych partii Francji, Wielkiej Brytanii, Szwajcarii, Włoch, Holandii, Luksemburga, Belgii, a nawet Stanów Zjednoczonych⁵⁷. Na początku 1940 r. przekazano również sumę 300 tys. dolarów na zjazd Chińskiej Partii Komunistycznej⁵⁸.

⁵² Г. Димитров, *Дневник Георгия Димитрова (1941–1945)*, oprac. Т.Г. Зазерская, Москва 2020, s. 108.

⁵³ *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949*, red. I. Banca, New Haven 2003, s. 37, 91–92, 112.

⁵⁴ Ф.И. Фирсов, *Секреты Коммунистического Интернационала...*, s. 130.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 124–125.

⁵⁶ O jego działalności w tym okresie pisał Sylvain Boulouque, *L'affaire de L'Humanité. Comment le célèbre quotidien tenta de réparaître en pleine occupation nazie*, Paris 2010.

⁵⁷ *Moscou – Paris – Berlin. Télégrammes chiffrés...*, s. 137–138, 340.

⁵⁸ *Коминтерн и вторая мировая война*, cz. 1: До 22 июня 1941 г., oprac. Н.С. Лебедева, М.М. Наринский, Москва 1994, s. 259.

Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. środki przekazywano nadal. I tak, 3 lipca 1941 r. decyzją Biura Politycznego, przyznano 200 tys. dolarów dla partii komunistycznych, a milion dolarów dla Chin⁵⁹. Kilka dni później, 7 lipca 1941 r., Dimitrow przekazał tę informację Mao Zedongowi. Suma ta miała być przekazywana partiami⁶⁰. Kolejne informacje o przekazaniu środków pochodzą z połowy 1942 r., kiedy budżet na działalność MK miał wynosić 355 tys. dolarów. W tym czasie 110 tys. przeznaczono na pomoc partiom komunistycznym, a sumę tę podzielono w sposób następujący: po 20 tys. na partie hiszpańską, francuską i niemiecką, 6 tys. na polską partię, 6 tys. na rumuńską, 5 tys. na fińską, a dla pozostałych łącznie 23 tys.⁶¹

Środki były przekazywane do samego końca funkcjonowania, a nawet po zaprzestaniu działalności przez Komintern. Zagadnienia te nadal nadzorował Dymitrow i podlegli mu pracownicy. Już po likwidacji Kominternu, 25 sierpnia 1943 r., Dimitrow zapisał w swoim dzienniku, że zostały zarezerwowane środki na utworzenie punktu łączności we Włoszech, a z kolei we wrześniu 1944 r. 50 tys. dolarów przekazano jako pomoc bułgarskiej partii komunistycznej⁶². W październiku tego roku 25 tys. dolarów przekazano Komitetowi Centralnemu Polskiej Partii Robotniczej⁶³.

Na koniec tych rozważań poświęconych finansowaniu partii komunistycznych należy sformułować jeszcze jedną uwagę. Czy dotacje Kominternu pokrywały w pełni wydatki poszczególnych partii komunistycznych? Stan badań w tym zakresie jest bardzo niepełny. Można przypuszczać, że w przypadku partii legalnych w jakimś stopniu działalność była rzeczywiście finansowana ze składek członkowskich, chociaż z pewnością nie była to suma wystarczająca. Od pewnego czasu partie te starały się tworzyć firmy, które mogłyby przynosić dochody. Rozwiązanie to miało dodatkową zaletę, firmy te mogły zawierać korzystne „kontrakty” z firmami sowieckimi, co jeszcze bardziej ułatwiało transfer środków z Moskwy. Model ten stosowano w różnych państwach, m.in. we Francji⁶⁴. W zupełnie innej sytuacji znajdowały się partie funkcjonujące nielegalnie. Tu dotacje musiały stanowić znaczną – jeżeli nie całkowitą – część dochodów i były kluczowe dla działalności partyjnej. Dostępne badania potwierdzają te przypuszczenia. Stopień dofinansowania partii

⁵⁹ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн..., s. 798.

⁶⁰ Г. Димитров, *Дневник Георгия Димитрова (1941-1945)*..., s. 40, 44.

⁶¹ *The Diary of Georgi Dimitrov*..., s. 229; Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн..., s. 807-808.

⁶² Г. Димитров, *Дневник Георгия Димитрова (1941-1945)*..., s. 412, 522, 526.

⁶³ *Коминтерн и вторая мировая война, cz. 2: После 22 июня 1941 г.*, oprac. Н.С. Лебедева, М.М. Наринский, Москва 1997, s. 475.

⁶⁴ V. Loupan, P. Lorrain, *L'argent de Moscou*..., s. 163 i nn.

komunistycznych był oczywiście zmienny. Szwajcarska badaczka Brigitte Studer szacuje, że w latach trzydziestych Komintern pokrywał około 60 proc. wydatków Szwajcarskiej Partii Komunistycznej i całość jej deficytu, chociaż, jak zaznacza, partia ta nie miała takiego znaczenia, jak Komunistyczna Partia Niemiec czy Francji, które otrzymywały znacznie większe sumy od Kominternu⁶⁵.

Zależność finansową partii komunistycznych od Kominternu podsumował bardzo dosadnie Louis-Oscar Frossard, francuski działacz socjalistyczny i komunistyczny, pierwszy sekretarz generalny Francuskiej Partii Komunistycznej i ojciec André Frossarda: „W rzeczywistości Międzynarodówka Komunistyczna nie istnieje, a Kongres międzynarodowy jest tylko parawanem. Liczy się tylko rosyjska partia [komunistyczna] i jej kierownictwo. Ponieważ zajmują się dystrybucją dobroczynnej manny dla wszystkich partii [komunistycznych] to trzymają je w swoim rękę”⁶⁶.

Kadry

Oprócz podległości organizacyjnej i finansowej kolejnym niezwykle istotnym punktem uzależnienia partii komunistycznych od Kominternu i władz sowieckich były kadry i polityka kadrowa. Trzeba podkreślić, że w żadnej organizacji międzynarodowej nie funkcjonował tak ścisły nadzór nad polityką kadrową, jak w Kominternie. Wynikało to po przede wszystkim z założeń ideowych. W leninowskiej koncepcji partii, sformułowanej na początku XX w., szczególnie rolę odgrywała niewielka grupa zawodowych (etatowych) rewolucjonistów, którzy mieli stanowić trzon ściśle scentralizowanej organizacji partyjnej. Opłacani przez partię, bardzo często nielegalni, zajmowali wszystkie najważniejsze stanowiska i stanowili kościec organizacji. Od ich zaangażowania zależała skuteczność partii⁶⁷. Z tego też względu polityka kadrowa stanowiła jeden z kluczowych elementów działalności Kominternu i podległych mu partii komunistycznych.

Jeden z najważniejszych i najstarszych dokumentów Kominternu, 21 warunków przyjęcia partii do MK, zawierał szereg zapisów obligujących partię i Komintern do usuwania „żywołów drobnomieszczańskich” oraz tych wszystkich, którzy kontestowaliby warunki przyjęcia do Międzynarodówki⁶⁸.

⁶⁵ B. Studer, *Un parti sous influence...*, s. 179–184.

⁶⁶ Cyt. za: B. Lazitch, *Préface*, w: V. Loupan, P. Lorrain, *L'argent de Moscou...*, s. 22.

⁶⁷ Zagadnienia te zostały rozwinięte przede wszystkim w broszurze Lenina *Co robić* oraz w *Liście do towarzysza*.

⁶⁸ *Условия приема в Коммунистический Интернационал*, w: А.Ю. Ватлин, *Второй конгресс Коминтерна...*, s. 160–165.

W praktyce dawało to bardzo duże możliwości kształtowania polityki kadrowej zarówno na poziomie poszczególnych partii, jak i Kominternu. Aparat nadzorujący politykę kadrową Kominternu kształtował się powoli. Chociaż pierwsze komórki zajmujące się kwestiami kadrowymi powstały jeszcze na początku lat dwudziestych, to dopiero w późniejszym okresie rozpoczęto systematyczne gromadzenie danych na temat członków partii⁶⁹. Pozostałością po tych działaniach są materiały przechowywane obecnie w archiwum Kominternu, które zawiera dane o kilkudziesięciu partiach komunistycznych na całym świecie i około stu tysięcy akt personalnych komunistów. Materiały te służyły do zarządzania kadrami, do regularnie przeprowadzanej oceny poszczególnych osób, ale również były podstawowym materiałem do przeprowadzania czystek w partii. Kluczową rolę w tych działaniach odgrywał Komitet Wykonawczy MK, który wyznaczał komisje odpowiadające za przeprowadzanie czystek. Zawsze w ich składzie znajdowali się komuniści z innych państw oraz przedstawiciele IKKI. Bardzo szybko, na IV Zjeździe Kominternu, powołano Międzynarodową Komisję Kontroli, która pełniła funkcję sądu partyjnego i rozstrzygała spory pomiędzy partiami i ich członkami. Kolejną istotną zmianą było utworzenie w 1932 r. Wydziału Kadr, którym przez wiele lat kierował polski komunista, Władysław Stein-Krajewski⁷⁰, oraz komisji do spraw kadr na poziomie poszczególnych partii. Ich rolą było m.in. zbieranie ankiet i życiorysów, a następnie ich ocena⁷¹. Rola tych struktur znacznie wzrosła w latach trzydziestych, kiedy przy wsparciu NKWD ponosiły odpowiedzialność również za krwawe represje wśród komunistów⁷².

Nie tylko władze Kominternu rościły sobie prawo do ingerowania w politykę kadrową poszczególnych partii komunistycznych. Nawet Biuro Polityczne WKP(b) ingerowało w skład kadrowy aparatu Kominternu w Moskwie i w skład władz partii komunistycznych należących do Międzynarodówki. Nic nie wskazuje na to, aby władze Kominternu były przy tym konsultowane. Przykładów podejmowania takich decyzji można przywołać wiele. W 1920 r. Biuro Polityczne wyznaczyło skład Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski⁷³. W listopadzie 1923 r. Biuro Polityczne wyznaczyło przewodniczącego Komitetu

⁶⁹ Por. *Организационная структура Коминтерна...*, s. 28–29.

⁷⁰ M. Meglicka, *Władysław Stein-Krajewski*, „Z Pola walki”, 1977, t. 79, nr 3, s. 153–181.

⁷¹ Zob. S. Boulouque, *L'affaire de L'Humanité...*

⁷² W. Chase, *Enemies within the Gates? The Comintern and Stalinist Repression, 1934–1939*, New Haven 2002.

⁷³ M. Klimecki, *Sowietyzacja Polski w 1920 roku*, „Tymczasowy Rewolucyjny Komitet Polski” oraz jego instytucje latem i jesienią tegoż roku, Toruń 2016; A. Friszke, *Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści i odbudowanie państwa polskiego 1892–1920*, Warszawa 2020, s. 485 i nn.

Centralnego Komunistycznej Partii Finlandii⁷⁴. W końcu grudnia 1927 r. Biuro Polityczne WKP(b) postanowiło, że kwestię zmian personalnych w KC KPZU zajmie się IKKI, chociaż sprawy kadrowe znajdowały się w kompetencji władz KPZU⁷⁵.

Nadzór nad polityką kadrową zakładał również wpływ na dobór i kształcenia kadr. Przypomnijmy, że pod bezpośrednim nadzorem Międzynarodówki Komunistycznej znajdowały się cztery „uniwersytety” kominternowskie oraz liczne, pomniejsze szkoły partyjne, w tym niektóre o wyspecjalizowanym profilu (np. wojskowym)⁷⁶. Do najważniejszych należały Międzynarodowa Szkoła Leninowska, Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowościowych Zachodu im. J. Marchlewskiego (KUMNZ), Komunistyczny Uniwersytet Robotników Wschodu im. J. Stalina oraz Komunistyczny Uniwersytet Robotników Chin. W czasie II wojny światowej utworzono szkołę Kominternu w Baszkirii⁷⁷. Sama nazwa „uniwersytet” w niewielkim stopniu odpowiadała rzeczywistości. Uczelnie te miały bardziej profil szkół średnich⁷⁸, a ich program był nastawiony na silną obróbkę ideologiczną słuchaczy. Przeważały przedmioty o charakterze politycznym i ideologicznym. Kandydatów do tych szkół typowały władze partyjne w porozumieniu z kierownictwem Kominternu, ale zdecydowana większość ważnych funkcjonariuszy partyjnych przeszła przez szkoły Kominternu. Samą Międzynarodową Szkołę Leninowską kończyło rocznie ok. 1200 słuchaczy, co za lata 1921–1943 daje łącznie ponad 20 tys. słuchaczy⁷⁹, z kolei w latach 1923–1932 na KUMNZ studiowało po kilkuset słuchaczy rocznie⁸⁰. Prawdopodobnie przez cały okres funkcjonowania Kominternu przez wszystkie szkoły przeszło do 50 tys. słuchaczy. Okres ten umożliwił z jednej strony poznanie i dokładną obserwację studentów, a jednocześnie był swego rodzaju nobilitacją i przepustką do dalszej kariery partyjnej. „Jak wszyscy chyba komuniści w owych czasach czułem się częścią międzynarodowego

⁷⁴ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн..., s. 225.

⁷⁵ Материалы „Особой папки” ЦК РКП(б)-ВКП(б)..., s. 35.

⁷⁶ Zob. np. E. Kowalczyk, *Polityczna Szkoła Wojskowa w Leningradzie dla działaczy Komunistycznej Partii Polski. Zarys genezy i funkcjonowania (1925–1932)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2016, nr 27, s. 309–326.

⁷⁷ *Коминтерн в Башкирии. Деятельность специальных школ Коминтерна в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.): сб. док. и материалов*, оргас. М.Х. Марданов, Уфа 2018.

⁷⁸ B. Studer, *Un parti sous influence...*; M. Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014, s. 67 i nn.

⁷⁹ S. Boulouque, *L'affaire de L'Humanité...*, s. 111.

⁸⁰ H. Cimek, *Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna”, 1995, z. 19 (Historia 5), s. 191–200.

ruchu komunistycznego. I oto teraz w MSzL dokonało się we mnie jakby na nowo, bo w sposób o wiele bardziej konkretny, otwarcie na cały ten walczący świat” – wspominał Roman Zambrowski⁸¹.

Nadzór nad kadrami dawał funkcjonariuszom centrali Kominternu bardzo dobre rozeznanie w podległych im kadrach. Wreszcie, warto zwrócić uwagę na możliwości, jakie zyskiwał Komintern dzięki posiadaniu pod swoimi rozkazami olbrzymiej grupy komunistów z różnych państw. Podobnie jak w przypadku funkcjonowania OMS, gdzie łącznikami sieci OMS w poszczególnych państwach byli komuniści nie pochodzący z tych państw, tak i w przypadku realizacji wybranych zadań Komintern delegował komunistów niezwiązanych z tymi państwami. Za delegowanie poszczególnych funkcjonariuszy do różnych prac odpowiadał Wydział do spraw Kadr⁸². Badania nad liczną grupą funkcjonariuszy partyjnych dowodzą, że wielu z nich miało w swoim życiorysie krótszy lub dłuższy okres spędzony w innym państwie, do którego wyjechali na polecenie Kominternu. Bardzo często nie wiadomo, czym się wówczas zajmowali, w swoich życiorysach ujmowali to bardzo zdawkowo. Nie ma jednak wątpliwości, że jechali z konkretnym zadaniem.

Można przywołać wiele przykładów. Jean-Louis Panné, wymieniając pierwszych emisariuszy Kominternu do Francji, podaje nazwiska dwóch Rosjan i Bułgara, który posługiwał się włoskim nazwiskiem⁸³. W przypadku Komunistycznej Partii Francji przez wiele lat rolę specjalnego łącznika i przedstawiciela Kominternu we Francji odgrywał Słowak Eugen Fried⁸⁴, który wcześniej był delegowany z misją specjalną do Komunistycznej Partii Szwajcarii w celu wygaszenia konfliktu pomiędzy partią a Kominternem⁸⁵. Później jego miejsce zajął polski komunista Michał Feintuch, znany we Francji jako Jean Jérôme⁸⁶. Podobnie było w Szwajcarii, dokąd wysyłano Niemców, Węgrów, Polaków, Czechów i Francuzów⁸⁷. W kontekście spraw polskich jedną z najbardziej znanych postaci jest bułgarski komunista Iwan Kozinarow (pseudonim „Jean”), który został oddelegowany do rozwiązywania KPP na terenie Francji⁸⁸.

⁸¹ M. Szumiło, *Wspomnienia Romana Zambrowskiego z Międzynarodowej Szkoły Leninowskiej w Moskwie (1929–1931)*, „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”, 2012, nr 1, s. 182.

⁸² *Организационная структура Коминтерна...*, s. 70, 100–101, 157–158, 193–196.

⁸³ J.-L. Panné, *Boris Souvarine...*, s. 79–80.

⁸⁴ A. Kriegel, S. Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, Paris 1997.

⁸⁵ B. Studer, *Un parti sous influence...*, s. 196–197.

⁸⁶ Zob. jego biogram we francuskim słowniku ruchu robotniczego: *Le Maitron. Le dictionnaire biographique du mouvement ouvrier et ouvement social*, <https://maitron.fr/spip.php?article23842> (dostęp: 23 V 2024).

⁸⁷ B. Studer, *Un parti sous influence...*, s. 192–193, 206.

⁸⁸ R. Nazarewicz, *Komintern a lewica polska. Wybrane problemy*, Warszawa 2008, s. 58–75.

Nieco wcześniej w Moskwie do przeprowadzenia czystki w Uniwersytecie Chińskim Kominternu delegowano m.in. polską komunistkę, Irenę Bielską (Birencwajg)⁸⁹. W celu opisanego sytuacji na ziemiach tzw. Zachodniej Ukrainy w październiku 1939 r. Komintern wysłał w październiku 1939 r. na ziemie zajęte przez Sowieców Bohumira Šmerala – czeskiego komunistę, od wielu lat czynnego w strukturach kierowniczych Kominternu⁹⁰. Podobną, chociaż bardziej dyskretną funkcję, pełnił szwajcarski komunistą, Reynold Thiel, który był regularnie wysyłany przez Komintern do różnych państw świata⁹¹.

Bardzo często w biografii poszczególnych funkcjonariuszy Kominternu pozostaje tylko lakoniczny zapis, że w przez pewien okres przebywali oni w innym państwie niż swoje własne lub Związek Sowiecki. Do dziś niewiele wiadomo o tym, co robił Bolesław Bierut przez kilka miesięcy w Bułgarii albo w Wiedniu⁹². Wielu z nich, nawet po latach, wypowiadało się bardzo lakonicznie i niejasno na temat realizowanych zadań. Tak na przykład mówił o swojej kominternowskiej przeszłości Jacques Rossi, polsko-francuski komunistą, kurier Kominternu i pracownik sowieckiego wywiadu⁹³. Podobnie było w przypadku Józefa Wargina Słomińskiego, który przebywał we Francji, w Belgii i w Niemczech. Chociaż o różnych kolejach swojego życia pisał jako emeryt powieści, to o pobycie poza granicami wypowiadał się bardzo oszczędnie. Podobnie zagadnienia te zostały potraktowane w opowieści o działalności łączniczki kierownictwa KPP w okresie międzywojennym, Justyny Sierp (Rappaport)⁹⁴.

⁸⁹ Archiwum Akt Nowych, Zbiór akt działaczy ruchu robotniczego, akta I. Bielskiej.

⁹⁰ *Коминтерн и Вторая мировая война...*, cz. 1, s. 136.

⁹¹ Zob. ostatnio na jego temat: A. Campiotti, *La Suisse bolchévique*, Vevey 2017.

⁹² W życiorysach pisanych na wewnętrzny użytek Kominternu był bardzo enigmatyczny. W życiorysie z 19 I 1940 r. pisał: „Po ukończeniu MSzL w 1930 r. zostałem decyzją Sekretariatu Politycznego KW MK włączony do grupy osób, skierowanych do praktycznej pracy w aparacie KW MK. Nie będę poruszał tego okresu, ponieważ podlegał on rejestracji Wydziału Kadr KW MK”; w życiorysie z 15 V 1941 r.: „W tym samym roku przechodzę do dyspozycji Bałkańskiego Lendersekretariatu Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej. W styczniu zostałem delegowany do Bułgarii celem wymiany doświadczeń w pracy partyjnej. We wrześniu wróciłem i pracuję jako referent bułgarskiej partii komunistycznej przy Lendersekretariacie KW MK”, A. Kochański, *Dwie autobiografie Bolesława Bieruta z 1940 i 1941 r.*, „Zeszyty Historyczne”, 2008, z. 163, s. 104, 119.

⁹³ J. Rossi, M. Sarde, *Jacques, le Français pour mémoire du Goulag*, Paris 2002.

⁹⁴ B. Wiernik, *Niektóre przygody Elzy R.*, Warszawa 1962.

Wykorzystanie Kominternu w sowieckiej polityce zagranicznej

Bliska współpraca Kominternu z NKID i sowieckimi służbami

O roli, jaką odgrywał Komintern w sowieckiej polityce świadczy nie tylko jego zależność od najwyższych władz sowieckich, ale również bliska współpraca z trzema innymi instytucjami sowieckimi, kluczowymi w prowadzeniu polityki zagranicznej i oddziaływania na zagranicę, to jest: służbą zagraniczną (NKID) oraz służbami wywiadowczymi cywilnymi (OGPU/NKWD) i wojskowymi (IV Zarząd RKKK). Zagadnienie to należy do jednego z najslabiej zbadanych w historii Kominternu, przede wszystkim z racji braku dostępu do kluczowych archiwaliów. Niemniej dostępne dokumenty, dzienniki i relacje pozwalają na postawienie na kluczowych tez dotyczących relacji pomiędzy tymi instytucjami.

Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych

Relacje pomiędzy Kominternem a szeroko rozumianą służbą zagraniczną, do której należałoby zaliczyć nie tylko struktury Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych, lecz również Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego, kształtowały się przede wszystkim na poziomie technicznym, w mniejszym stopniu na poziomie merytorycznym i ulegały znacznej ewolucji. Ponieważ Komintern formalnie miał być strukturą niezależną, niepożądane było, aby pracownicy obu struktur pozostawali w zbyt bliskich relacjach. Władze sowieckie za wszelką cenę starały się przekonać państwa demokratyczne, że Międzynarodówka Komunistyczna jest od nich zupełnie niezależna⁹⁵. Niemniej ponieważ obydwie instytucje podlegały temu samemu ośrodkowi decyzyjnemu – Biuru Politycznemu – to często dochodziło do wymiany informacji pomiędzy nimi lub ich przedstawiciele brali udział w posiedzeniach Biura Politycznego omawiających zagadnienia, którymi zajmowała się druga instytucja⁹⁶. Z powodu ścisłego rozgraniczenia kompetencji obydwu instytucji współpraca pomiędzy nimi mogła mieć tylko charakter techniczny. Polegała ona na wspieraniu działalności za granicą, wykorzystywaniu tych samych kanałów łączności lub użyczeniu przykrycia dyplomatycznego bądź handlowego

⁹⁵ Widać to dokładnie na przykładzie sporu, do jakiego doszło w 1924 r. w relacjach sowiecko-niemieckich; *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 285.

⁹⁶ Zob. na ten temat liczne dokumenty opublikowane w tomie: *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, *passim*.

wybranych funkcjonariuszom Kominternu. Było to jednak możliwe tylko w pierwszym okresie funkcjonowania Międzynarodówki Komunistycznej.

Zgodnie z zasadami centralizmu Komintern potrzebował możliwości utrzymywania stałych kontaktów z partiami komunistycznymi w innych krajach oraz przekazywania im dyrektyw, środków na działalność i publikacji. Wsparciem w realizacji tych celów mogła służyć tylko sowiecka służba zagraniczna. Z tego powodu pierwsze decyzje dotyczące współpracy pomiędzy NKID a Kominternem zapadły tuż po utworzeniu Kominternu, na forum Plenum Komitetu Centralnego RKP(b) 25 marca 1919 r. Następnego dnia zostały wcielone w życie na pierwszym posiedzeniu Komitetu Wykonawczego MK. Postanowiono wówczas m.in. o nawiązaniu bliskich relacji z Ludowym Komisariatem Spraw Zagranicznych (NKID). O potrzebie i zamiarach powzięcia bliskiej współpracy świadczy fakt, że Maksyma Litwinowa, który od początku zasiadał w organach Kominternu, wyznaczono wówczas na przedstawiciela MK w NKID, a także wspomniano o możliwości, aby NKID również delegował swego przedstawiciela do Kominternu. Ponadto zdecydowano o korzystaniu ze wsparcia NKID w zakresie wysyłania kurierów za granicę i łączności radiowej⁹⁷. W następnych latach Komintern starał się rozwijać tę współpracę. W styczniu 1921 r. postanowiono zwrócić się do KC RKP(b), aby wśród kurierów dyplomatycznych ukryć kurierów Kominternu pracujących według jego poleceń. Władze Kominternu domagały się, aby takich kurierów ulokować również w Ludowym Komisariacie Handlu Zagranicznego i we wszystkich zagranicznych misjach handlowych. Tej samej przykrywki planowano użyć dla kontrolerów z Kominternu, którzy wyjeżdżali na misje zagraniczne⁹⁸. Prawdopodobnie w celu usprawnienia współpracy pomiędzy dwiema instytucjami 4 maja 1921 r. Biuro Polityczne przyjęło wytyczne regulujące szczegółowo relacje pomiędzy NKID i Kominternem. Trudno oprzeć się wrażeniu, że dokument ten przypomina instrukcję wywiadowczą. Omówiono w nim szczegółowo zasady wykorzystania poczty dyplomatycznej, kurierów dyplomatycznych, zasady wysyłania środków finansowych za pośrednictwem sowieckiej służby dyplomatycznej i możliwości korzystania z łączności radiowej⁹⁹. Z czasem doszło do wytworzenia zasady, że materiały kominternowskie o większej objętości

⁹⁷ „Протокол № 1 заседания Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала 26 марта 1919 г.”, w: *Коминтерн и идея мировой революции...*, s. 119.

⁹⁸ „Протокол заседания Малого бюро ИККИ1 Петроград, 23 января 1921 года”, w: *ibidem*, s. 233.

⁹⁹ „Тезисы Политбюро ЦК РКП(б) о взаимоотношениях между органами Народного комиссариата иностранных дел и Коминтерна, Москва, ранее 4 мая 1921 года”, w: *Коминтерн и идея мировой революции...*, s. 264–266; to samo w: *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 74–76.

były przesyłane dwoma różnymi kanałami: prasa i druki – za pośrednictwem Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego, a korespondencja – przez NKID¹⁰⁰.

Można przypuszczać, że początkowo współpraca pomiędzy dwiema instytucjami nie odbywała się bez trudności. Bardzo szybko doszło do konfliktu interesów, przede wszystkim ze strony służby zagranicznej, która w pojedynczych przypadkach próbowała wydawać dyrektywy miejscowym komunistom, często sprzeczne z intencjami Kominternu. Konflikt ten został rozstrzygnięty na jesieni 1921 r poprzez narzucenie obowiązku stałego informowania się przez obie instytucje o podejmowanych działaniach¹⁰¹.

Nie ulega jednak wątpliwości, że w początkowym okresie obydwie organizacje współpracowały blisko, a władze bolszewickie polecały nawet dyplomatom, aby wspierać miejscowych komunistów. W tym duchu we wrześniu 1921 r. Lenin pisał do Wacława Worowskiego, przedstawiciela sowieckiego w Szwajcarii, dodając, że pomocy tej powinien udzielać w najgłębszej konspiracji¹⁰².

Do swoich celów Komintern wykorzystywał zarówno placówki dyplomatyczne, jak i handlowe. Przykłady takiej współpracy są licznie opisane we wspomnieniach i dokumentach. Jeden z uciekinierów z ZSRS, Jewgenij Dumbadze, który pracował najpierw dla sowieckich organów bezpieczeństwa, a potem dla Kominternu, wspominał, że w ramach misji zleconej przez Komintern został wysłany do Turcji, gdzie jako przykrywka służyła mu praca w przedstawicielstwie handlowym ZSRS¹⁰³. Nieraz dochodziło do jednoczesnej współpracy Kominternu, służb dyplomatycznych i wywiadowczych. Miało to miejsce m.in. pod koniec lat dwudziestych w konsulacie sowieckim w Charbinie, gdzie miał pracować zaufany człowiek sowieckich służb, któremu polecono podtrzymywać łączność międzynarodową z miejscową placówką Kominternu (OMS) w 1928 r.¹⁰⁴

Sytuacja uległa zmianie dopiero w drugiej połowie lat dwudziestych. Po serii wpadek w Chinach¹⁰⁵ i w Londynie, m.in. w maju 1927 r., kiedy kompromitujące materiały odnaleziono w pomieszczeniach sowieckiego przedstawiciela handlowego w Londynie, Biuro Polityczne poleciło zaostrzyć

¹⁰⁰ В.И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн...*, s. 187.

¹⁰¹ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн..., s. 92–93, 99; zob. korespondencja w tej sprawie w: *Коминтерн и идея мировой революции...*, s. 306–307, 310.

¹⁰² Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн..., s. 92–93, 99.

¹⁰³ Г. Агабеков, ГПУ – записки чекиста / Е. Думбадзе, *На службе в ЧК и Коминтерне. Личные воспоминания*, Москва 2018, s. 299–305.

¹⁰⁴ *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936*, red. А.Н. Яковлев et al., оргас. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2003, s. 153.

¹⁰⁵ В.И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн...*, s. 200.

konspirację i ściśle rozgraniczyc działania Kominternu i służby dyplomatycznej. Po tych wydarzeniach w 1927 i 1928 r. stopniowo zwiększono poziom konspiracji, ale jednocześnie ograniczono intensywność współpracy Kominternu ze służbą zagraniczną i handlem zagranicznym. Najpierw nakazano wyraźnie oddzielić wszelkie działania handlowe od służb, Kominternu i podporządkowanych mu organizacji. Zaostrzenia objęły również przygotowania do VI Kongresu Kominternu. Od 1928 r. postanowiono również bardziej zakaspirować przekazy pieniędzy¹⁰⁶.

W późniejszym okresie współpraca została znacznie ograniczona, przynajmniej formalnie, a informacje na ten temat pojawiają się w publikowanych dokumentach Biura Politycznego sporadycznie.

Współpraca z służbami wywiadowczymi

We wspomnieniach działaczy komunistycznych, którzy służyli w sowieckich służbach wywiadowczych pojawiają się często stwierdzenia, że w okresie międzywojennym sowieckie służby składały się z trzech pionów: wojskowego, cywilnego i kominternowskiego. Pisała tak jeszcze w okresie zimnej wojny żona słynnego sowieckiego szpiega Ignacego Reissa-Poreckiego, a także już zupełnie niedawno Jacques Rossi. Przez długi czas takie stwierdzenia powodowały gwałtowne polemiki i spory, przede wszystkim ze strony działaczy partii komunistycznych, którzy jednoznacznie je odrzucali. Obecnie nawet wśród badaczy zdecydowana większość skłania się ku temu stwierdzeniu. Niektórzy z nich mówią wprost o „wywiadzie Kominternu”¹⁰⁷ lub opisują Komintern jako trzecią – obok wywiadu cywilnego i wojskowego – służbę wywiadowczą Związku Sowieckiego¹⁰⁸. Temat ten od wielu lat budzi duże zainteresowanie badaczy, ale mimo to jednym źródłem, na jakim można się opierać, są materiały pośrednie: wspomnienia i relacje oraz dokumenty przesyłane do innych wydziałów Kominternu. Do dziś dokumenty wydziałów Kominternu, które miały najbliższe kontakty z sowieckimi służbami, są niedostępne. Podobnie jak w przypadku relacji z NKID, bliskie kontakty i charakter współpracy Kominternu z sowieckimi służbami ewoluowały w czasie.

¹⁰⁶ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Европа. Решения „особой папки”, 1923–1939, Москва 2001, s. 100–101, 148–149, 155–156, 173–174.

¹⁰⁷ Określenie to pada najczęściej, kiedy opisywany jest Wydział Łączności Międzynarodowej (OMS) Kominternu. O zupełnie innym charakterze pracy i „tajności” w OMS niż w pracy partyjnego „funka” wspominał J. Rossi, por. J. Rossi, M. Sarde, *Jacques, le Français...*, s. 45.

¹⁰⁸ Нр. И. Линдер, С. Чуркин, *Красная паутина. Тайны разведки Коминтерна. 1919–1943*, Москва 2005; В.Н. Усов, *Советская разведка в Китае: 30-е годы XX века*, Москва 2007.

O bliskich relacjach i konieczności uzgadniania wielu zadań świadczy stała obecność wysokich funkcjonariuszy sowieckich służb w najwyższych władzach Kominternu. Co ważne, nie pojawili się oni wcale w latach trzydziestych, kiedy Stalin zwiększył presję na Komintern, ale byli w nich obecni właściwie od samego początku. Najlepszym tego przykładem jest chociażby osoba Józefa Unszlichta, wieloletniego funkcjonariusza sowieckich służb wywiadowczych¹⁰⁹, m.in. wiceprzewodniczącego CzK (1920–1923). W strukturach Kominternu zasiadał on od początku istnienia MK prawie do końca lat dwudziestych. Był członkiem komisji do spraw pracy w armii, stałej nielegalnej komisji, stałej wojennej komisji Kominternu i brał aktywny udział w działaniach sowieckiego wojennego wywiadu przeciwko Niemcom w październiku 1923 r.¹¹⁰ W podobny sposób pojawili się w Kominternie Jan Bierzin, który przez wiele lat pełnił odpowiedzialne funkcje zarówno w Kominternie, jak i w sowieckich służbach cywilnych i wojskowych, czy Michaił Moskwin (Meir Trilisser). Obecność wysokich funkcjonariuszy służb świadczy o tym, że przynajmniej w niektórych przypadkach działalność instytucji zajmujących się wywiadem i Kominternu była koordynowana. Często te same działania zlecano Kominternowi i sowieckim służbom, jak na przykład w 1923 r., kiedy polecono ożywić działania podejmowane przeciwko mienszewikom¹¹¹. Z kolei na początku lat dwudziestych uzgadniano m.in., że materiały przygotowane przez sowieckie służby na podstawie wiadomości pozyskanych przez służby wywiadowcze będą drukowane w prasie kominternowskiej¹¹². Liczba funkcjonariuszy Kominternu związanych z służbami zwiększyła się w połowie lat trzydziestych, kiedy na wyraźną prośbę Dymitrowa NKWD oddelegowało dodatkowych funkcjonariuszy do MK¹¹³. W tym czasie Komintern wspólnie z NKWD zajmował się weryfikacją i brutalną czystką komunistów¹¹⁴.

Relacje pomiędzy strukturami wywiadowczymi a Kominternem nie zawsze układały się poprawnie. Na samym początku pojawiały się poważne tarcia przede wszystkim na tle prób wykorzystania nierosyjskich komunistów z innych państw w pracach wywiadowczych. Niektórzy funkcjonariusze wywiadu uważali, że zagraniczne partie komunistyczne mają być „nie tylko naszymi przyjaciółmi, ale i aktywnymi oddziałami w naszym obozie”

¹⁰⁹ J. Wojtkowiak, *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015, s. 551–553.

¹¹⁰ *Организационная структура Коминтерна...*, s. 80, 81, 122.

¹¹¹ *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД...*, s. 79.

¹¹² Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917–1926, оргас. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов, Москва 2007, s. 303.

¹¹³ *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*

¹¹⁴ *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД...*, s. 739–741.

i z tego względu powinny nawet delegować ludzi, którzy by byli następnie werbowani przez służby sowieckie jako agentura. Dopiero w sierpniu 1921 r. postanowiono, że prace wywiadu cywilnego, wojskowego i Kominternu powinny być prowadzone oddzielnie. Niemniej sam fakt wydania tej dyrektywy jest – zdaniem Firsowa – wystarczającym dowodem na to, że taka praktyka istniała¹¹⁵.

Warto też zaznaczyć, że w pierwszym, najwcześniejszym okresie istnienia Kominternu działalność komunistów była bliska działalności wywiadowczo-dywersyjnej. W tym czasie funkcjonowała kominternowska szkoła wojskowa, która zakończyła swoją działalność w sierpniu 1922 r. Poza tym przy IKKI funkcjonowały stałe komisje, m.in. do spraw pracy w wojsku czy też stała nielegalna komisja, która zajmowała się współpracą z nielegalnymi partiami komunistycznymi. W ich składzie stale zasiadali przedstawiciele sowieckich służb, zarówno cywilnych, jak i wojskowych, jak Moskwin czy Unszlicht. Komisje te funkcjonowały do drugiej połowy lat dwudziestych¹¹⁶. W tym okresie prowadzono również tzw. aktywny wywiad, który oznaczał otwartą działalność dywersyjną w krajach sąsiadujących ze Związkiem Sowieckim. Przykładem takich działań były napady na przygraniczne miasteczka w Polsce w 1924 r.¹¹⁷ W wyniku dekonspiracji władze sowieckie zakazały prowadzenia tego typu działalności w 1924 r., a członków oddziałów dywersyjno-partyzanckich przekazały częściowo miejscowym partiom komunistycznym¹¹⁸.

Ze strony wywiadu cywilnego bliskie kontakty z Kominternem utrzymywał Wydział Zagraniczny (INO) OGPU, a ze strony wywiadu wojskowego – IV Zarząd RKKK. W przypadku Kominternu sytuacja była bardziej złożona, bo uczestniczyły w niej różne wydziały Międzynarodówki Komunistycznej. W początkowym okresie były to stałe komisje zajmujące się działalnością nielegalną, działaniem w wojsku, ale przestały one istnieć pod koniec lat dwudziestych. Natomiast przez cały okres funkcjonowania Kominternu stałe i ścisłe kontakty z sowieckimi służbami utrzymywał Wydział Łączności Międzynarodowej (OMS). Bliska współpraca OMS ze służbami, zarówno wojskowymi, jak i cywilnymi, rozpoczęła się jeszcze na samym początku lat dwudziestych. Polegała ona przede wszystkim na wymianie informacji, współpracy przy przekazywaniu korespondencji, a także na przygotowaniu fałszywych dokumentów, w których

¹¹⁵ Ф.И. Фирсов, *Секреты Коммунистического Интернационала...*, s. 212–216.

¹¹⁶ *Организационная структура Коминтерна...*, s. 31, 56, 80–81, 121–122; Ф.И. Фирсов, *Секреты Коммунистического Интернационала...*, s. 233–234.

¹¹⁷ P. Cichoracki, *Stołpce–Łowcza–Leśna. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*, Łomianki 2012.

¹¹⁸ В.И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн...*, s. 230–240; *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн...*, s. 303–304.

miał się specjalizować Komintern¹¹⁹. W praktyce często GPU dostarczało OMS blankiety dokumentów instytucji sowieckich, które wysyłały pracowników za granicę, a z kolei OMS przekazywał INO GPU paszporty innych państw¹²⁰. Przepływ kadr pomiędzy sowieckimi służbami a OMS był płynny i wielu znanych szpiegów sowieckich zaczynało swą karierę jako funkcjonariusze OMS. Słynny sowiecki szpieg, znany jako Richard Sorge, zaczynał jako pracownik OMS (1927–1929), a dopiero od 1929 r. przeszedł na służbę GRU. We Francji za sieć OMS odpowiadał Henri Robinson, który i wcześniej, i później pracował dla GRU¹²¹. Również Jacques Rossi, polski komunista i członek KPP, w 1930 r. przeszedł do OMS, a następnie w 1933 r. rozpoczął pracę dla sowieckiego wywiadu wojskowego, dla którego pracował aż do momentu aresztowania w 1937 r.¹²²

Relacje byłych funkcjonariuszy sowieckiego wywiadu, zarówno Waltera Kriwickiego, jak i Jewgienija Dumbadze, również potwierdzają bliską współpracę służb wywiadowczych i Kominternu, przede wszystkim przy wykorzystaniu kurierów i kanałów przerzutowych¹²³. Była ona zbyt intensywna, dlatego też po serii wpadek władze sowieckie wystosowały w 1927 r. nowe wytyczne dotyczące zasad konspiracji w trakcie pracy na placówkach zagranicznych. Przedstawicielom trzech pionów polecano, aby podczas pobytu za granicą nie odróżniali się od innych pracowników sowieckich misji zagranicznych i handlowych. Wytyczne te zostały skierowane do służb cywilnych, wojskowych oraz Kominternu i Czerwonej Międzynarodówki¹²⁴.

Szczególnie bliska współpraca V Oddziału (wywiad operacyjny) GRU z Komitetem Wykonawczym Kominternu miała miejsce tuż przed wybuchem II wojny światowej i w pierwszych jej latach. Świadczy o tym obfita korespondencja wywiadu wojskowego z Georgiem Dymitrowem dotycząca nie tylko przekazywania informacji o działaniach podejmowanych w różnych regionach świata, ale i konsultacji bardzo konkretnych posunięć. Na przykład działalności w Chinach, a także przekazywania całego oddziału, który wcześniej podlegał GRU pod rozkazy Kominternu i wreszcie oddelegowywania kadr z Kominternu dla wywiadu wojskowego¹²⁵. Świadczą o tym również

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 185 i nn.

¹²⁰ *Организационная структура Коминтерна...*, s. 131.

¹²¹ В.И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн...*, s. 199; *Komintern: l'histoire et les hommes...*, s. 483–485.

¹²² J. Rossi, M. Sarde, *Jacques, le Français...*, s. 61, 67, 76–77.

¹²³ Г. Агабеков, *ГПУ – записки чекиста / Е. Думбадзе, На службе в ЧК...*, s. 299–305.

¹²⁴ *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД...*, s. 131; Ф. Фирсов, *Коминтерн: погоня за призраком. Переосмысление*, Москва 2019, s. 358–361.

¹²⁵ *Зоб. Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной Армии. Январь 1939 – июль 1941 г.*, опрас. В. Гаврилов, Москва 2008, s. 155–157, 160–166, 266, 273–274.

regularne zapiski w dzienniku Dymitrowa, jak np. to o spotkaniu i ustaleniu z Fitinem „całego szeregu spraw” w grudniu 1941 r. czy też z 1942 r.¹²⁶

Komintern jako narzędzie polityki sowieckiej

Z jednej strony Komintern, za pośrednictwem kilkudziesięciu partii komunistycznych sterowanych bezpośrednio z Moskwy, dysponował posłusznymi kadrami w większości państw na świecie i miał możliwość wpływania za ich pośrednictwem na politykę poszczególnych państw. Z drugiej – rola partii komunistycznych w większości tych państw była marginalna i nie mogła natychmiastowo i skutecznie wpłynąć na bieżące wydarzenia. Dlatego też większość działań podejmowanych przez Komintern miała charakter długofalowy¹²⁷. Tylko wówczas kiedy sytuacja wewnętrzna w poszczególnych państwach stwarzała niebezpieczeństwo destabilizacji bezpośrednie działania Kominternu i partii politycznych mogły przynieść oczekiwane wyniki i dawały nadzieje na doprowadzenie do przewrotu politycznego. Sytuacje takie nie były jednak częste i wymagały dużego zaangażowania sił i środków.

Pierwsze próby przejścia władzy w państwach ościennych bolszewicy podjęli pod koniec 1918 r., natychmiast po klęsce Niemiec na froncie zachodnim i jeszcze przed utworzeniem Kominternu. W tym czasie korzystali z nielicznych partii komunistycznych i grup narodowościowych w RKP(b), które dostarczały działaczy gotowych do walki o komunistyczne oblicze swojej ojczyzny. W listopadzie 1918 r. w ten sposób bolszewicy doprowadzili do utworzenia rządu bolszewickiego na Ukrainie, a następnie podejmowali takie próby w krajach bałtyckich, na Białorusi, a także w Finlandii, Niemczech i na Węgrzech. W 1920 r., korzystając z chwilowych sukcesów w trakcie wojny polsko-bolszewickiej bolszewicy stworzyli Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski, który miał odgrywać rolę „rządu” komunistycznej republiki, którą planowali utworzyć w Polsce. Władze sowieckie, nawet bez konsultacji z polskimi komunistami, wyznaczyły jego skład osobowy¹²⁸. Przegrana wojna 1920 r. uniemożliwiła realizację tych planów. Pomimo tego bolszewicy nadal podejmowali próby wywołania powstania komunistycznego w Niemczech i Bułgarii. Decyzja o wybuchu powstania w Hamburgu w październiku 1923 r. została podjęta

¹²⁶ *Дневник Георгия Димитрова (1941–1945)...*, s. 20–21, 126.

¹²⁷ Inną taktykę Komintern zastosował po VII Kongresie w 1935 r., kiedy w ramach tworzenia szerokiego Frontu Ludowego nawoływał do nawiązania współpracy z wszystkimi partiami lewicowymi. Obowiązywała ona do momentu podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow w dniu 23 VIII 1939 r.

¹²⁸ M. Klimecki, *Sowietyzacja Polski w 1920 roku...*, s. 117–123.

przez Biuro Polityczne, ale okazało się ono zupełną porażką¹²⁹. W 1923, a szczególnie w latem 1924 r. Politbiuro uważnie obserwowało sytuację w Bułgarii i rozważało możliwość komunistycznego przewrotu w tym państwie. W obradach brali udział przedstawiciele NKID, służb sowieckich i Kominternu. Powołano również specjalną komisję, która miała bacznie przyglądać się sytuacji w Bułgarii. Ostatecznie stwierdzono, że szanse przewrotu są niewielkie, dlatego bułgarscy komuniści nie mogli liczyć na pomoc bolszewików. Ograniczono się do wysłania instruktorów oraz transportu broni, który miał zorganizować z ramienia Kominternu Józef Unslicht¹³⁰. Kolejnym miejscem, gdzie starano się doprowadzić do wrzenia rewolucyjnego, był Daleki Wschód i Chiny. W 1924 i 1925 r. władze sowieckie wysłały do Chin poważne sumy pieniędzy, instruktorów oraz broni. Tylko w pierwszym roku wysłano tam 10 tys. karabinów, a w kolejnym roku dwa razy tyle, ponadto 100 karabinów maszynowych i 200 instruktorów¹³¹. Nie podejmowano już takich prób w trakcie zamachu majowego 1926 r. w Polsce, gdyż zaskoczone władze sowieckie nie miały przygotowanej zawczasu obowiązujące linii¹³². Błędem byłoby twierdzenie, że w latach trzydziestych sytuacja uległa zmianie, a Komintern stosował inne metody. Świadczą o tym najlepiej próby podejmowane w trakcie II wojny światowej, kiedy równoległe z atakiem Związku Sowieckiego na Finlandię (30 XI 1939) powołano „rząd” komunistyczny Finlandii (1 XII 1939), na którego czele stanął wieloletni wysoki funkcjonariusz i członek władz Kominternu Otto Kuusinen¹³³.

Nie ulega wątpliwości, że największym poligonem doświadczalnym dla rządu sowieckiej Rosji okazała się Hiszpania w drugiej połowie lat trzydziestych. Działania Kominternu w okresie wojny w Hiszpanii były podejmowane na trzech różnych płaszczyznach. Przede wszystkim to Komintern wydawał konkretne polecenia Hiszpańskiej Partii Komunistycznej w zakresie taktyki i postępowania przez cały okres trwania wojny¹³⁴. W połączeniu z dostarczaną pomocą militarną i instruktorami wojskowymi dawało to możliwość rzeczywistego wpływania na przebieg wojny. Ponadto bardzo szybko, 11 października 1936 r. Sekretariat Komitetu Wykonawczego Kominternu podjął decyzję o rozpoczęciu wielkiej kampanii propagandowej w „obronie

¹²⁹ Ф. Фирсов, *Коминтерн: погоня за призраком...*, s. 262

¹³⁰ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Европа..., s. 31–36.

¹³¹ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн..., s. 251, 315.

¹³² Por. M. Wołos, *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925–1926*, Kraków 2013; B. Musiał, J. Szumski, *Przewrót majowy 1926 roku w oczach Kremla*, Warszawa 2009.

¹³³ *Коминтерн и Вторая мировая война...*, cz. 1, s. 201–202 i nn.

¹³⁴ Ф. Фирсов, *Коминтерн: погоня за призраком...*, s. 504.

Hiszpanii”. Działania te zostały rozpisane bardzo szczegółowo i planowano wykorzystać w nich wszystkie partie komunistyczne. Obejmowały one działania na wielu płaszczyznach – wśród elit, w ruchu kobiecym, zawodowym, w prasie i środkach masowego przekazu. Planowano również zwołanie międzynarodowych zgromadzeń i kongresów¹³⁵. Wreszcie trzecią i najbardziej znaną formą zaangażowania Kominternu w wojnę w Hiszpanii była decyzja o utworzeniu Brygad Międzynarodowych, która została ostatecznie podjęta 28 sierpnia 1936 r. przez Biuro Polityczne WKP(b)¹³⁶. Konsekwencją tej decyzji było zaangażowanie wielotysięcznej rzeszy współpracowników ze wszystkich partii komunistycznych. W oparciu o te struktury rozwinięto szeroką propagandę na rzecz utworzenia międzynarodowych oddziałów, a także stworzono biura werbunkowe, przygotowano kanały przerzutowe i łączności. Ostatecznie w Brygadach Międzynarodowych służyło około 35 tys. ochotników z ponad 50 państw i wielu narodowości.

Komintern i partie komunistyczne uczestniczyły bardzo aktywnie we wszystkich formach pomocy Hiszpanii. Oprócz działań oczywistych – takich jak organizacja wydarzeń międzynarodowych w Europie Zachodniej czy rozwinięcie szerokiej propagandy w ówczesnych mediach, Komintern angażował się również na innych polach, mniej ewidentnych. Jednym z przykładów, które warto przywołać, jest chociażby sposób dostarczenia broni do Hiszpanii, co odbywało się za pośrednictwem przedsiębiorstwa France Navigation w pełni kontrolowanego przez Komunistyczną Partię Francji i posiadające 20 jednostek pływających¹³⁷. Innym przykładem, również przywołanym przez Friedricha Firsowa, jest znaczenie korespondencji szyfrowej z Hiszpanii, przekazywanej kanałami kominternowskimi, niejednokrotnie dotyczącej konkretnych informacji o zapotrzebowaniu na uzbrojenie i broń.

W działalność Brygad Międzynarodowych zaangażowali się również liczni komuniści z wielu narodów. Wśród dowódców Brygad Międzynarodowych znaleźli się m.in. Karol Świerczewski, od wielu lat związany z IV Zarządem RKKK i jednocześnie Kominternem (był m.in. komendantem Wojskowej Szkoły Politycznej przy polskiej sekcji Kominternu)¹³⁸, Manfred Stern (Emilio Kleber), działacz Niemieckiej Partii Komunistycznej, funkcjonariusz Kominternu i IV Zarządu RKKK, który w swojej karierze był delegowany w 1923 r. do Niemiec jako specjalista do spraw wojny partyzanckiej, rezydent wywiadu wojskowego w USA i jeden z organizatorów chińskiego Wielkiego

¹³⁵ *Коминтерн и гражданская война в Испании: Документы*, red. С.П. Пожарская et al., Москва 2001, s. 145–148.

¹³⁶ Ф. Фирсов, *Коминтерн: погоня за призраком...*, s. 505–506.

¹³⁷ Ф.И. Фирсов, *Секреты Коммунистического Интернационала...*, s. 177.

¹³⁸ J. Wojtkowiak, *Polacy i Litwini...*, s. 529–530.

Marszu w 1934 r.¹³⁹ Komisarzem politycznym Brygad został francuski komunist, wieloletni funkcjonariusz Kominternu, André Marty.

Nie ulega wątpliwości, że gdyby nie istniejący aparat Kominternu i posłuszna sieć partii komunistycznych, to Związkowi Sowieckiemu nie udało się zorganizować pomocy dla Republiki Hiszpańskiej na tak wielką skalę.

Podpisanie paktu sowiecko-niemieckiego z sierpnia 1939 r., a następnie wybuch II wojny światowej postawił partie komunistyczne w Europie w bardzo trudnej sytuacji. Zgodnie z dyrektywami Kominternu musiały raz jeszcze zmienić główną linię polityczną, co dla zdyscyplinowanych partii typu komunistycznego nie było trudne, ale sprawiało poważne problemy dla przekazu i propagandy kierowanej na zewnątrz. Podobnie trudno było zbudować spójny przekaz propagandowy po napaści Związku Sowieckiego na Finlandię. Zgodnie ze stosowanym już wiele razy schematem władze sowieckie stworzyły rząd komunistyczny dla Finlandii. Składał się on z fińskich komunistów żyjących w Związku Sowieckim, a na jego czele stanął jeden z sekretarzy Komitetu Wykonawczego MK, Otto Kuusinen. Komintern próbował podjąć szeroko zakrojone działania na rzecz przedstawienia „właściwego” obrazu i celu wojny opinii publicznej, przede wszystkim na Zachodzie¹⁴⁰, ale niepowodzenia na froncie sowiecko-fińskim bardzo szybko sprawiły, że zadanie to stało się nieaktualne.

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. sprawił, że Komintern powrócił do starej narracji o walce z faszyzmem. Chociaż jeszcze w kwietniu 1941 r., Stalin miał się wypowiadać za rozwiązanie Kominternu, aby utrzymać przyjazne relacje z III Rzeszą, to po napaści Niemiec na Związek Sowiecki zmienił podejście. Oświadczył Dimitrowowi, że obecnie celem Kominternu nie powinno być szerzenie światowej rewolucji, ale obrona Związku Sowieckiego i walka z faszyzmem¹⁴¹. Komintern powrócił do aktywnych działań i zaraz po ewakuacji z Moskwy utworzono dwie szkoły Kominternu w Baszkirii. Słuchaczy wytypowano spośród najbardziej zaufanych i obiecujących komunistów¹⁴². Program nauczania uległ zmianie w porównaniu z moskiewskimi szkołami Kominternu. Z powodu wojny wprowadzono pewną liczbę przedmiotów związanych z przygotowaniem wojskowym i dywersyjnym, ale nadal dominowały przedmioty ideologiczne (w proporcji ok. 2/3). Szkoły Kominternu gromadziły niewielkie grupy komunistów (ale było wśród nich wiele znanych nazwisk,

¹³⁹ W. Brun-Zechowoj, *Manfred Stern – General Kleber. Die tragische Biographie eines Berufsrevolutionärs (1896–1954)*, Berlin 2000.

¹⁴⁰ *Коминтерн и Вторая мировая война...*, cz. 1, s. 200 i nn.

¹⁴¹ K. McDermott, J. Agnew, *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin*, London 1996, s. 204–205.

¹⁴² Por. M. Wolff, A. McElvoy, *Człowiek bez twarzy. Autobiografia szefa najgroźniejszego wywiadu komunistycznego*, Warszawa 1998, s. 35–37.

jak chociażby Markus Wolff), które w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu odegrały ważną rolę w komunizacji Europy Środkowej¹⁴³. Władze sowieckie po raz kolejny podjęły próbę przygotowania grup działaczy komunistycznych, którzy mieli zająć się tworzeniem rządów komunistycznych w Europie Środkowej. W tym czasie, pod presją sytuacji międzynarodowej i aby uniknąć oskarżeń o pracę partii komunistycznych należących do Międzynarodówki na rzecz Związku Sowieckiego, Stalin podjął decyzję o rozwiązaniu Kominternu¹⁴⁴. Jednakże rozwiązanie Kominternu nie wpłynęło w żaden sposób na politykę sowiecką wobec komunistów i partii komunistycznych, gdyż rolę Kominternu przejęły specjalne wydziały sowieckiej partii komunistycznej¹⁴⁵.

Wnioski

W świetle przytoczonych wyżej uwarunkowań działalności Międzynarodówki Komunistycznej nie ulega wątpliwości, że była ona w znacznej części uzależniona od partii bolszewickiej i państwa sowieckiego. Międzynarodówka Komunistyczna, czyli *de facto* Biuro Polityczne, kontrolowały i wyznaczały zadania aparatowi Kominternu i podległym mu partiom komunistycznym zarówno na poziomie organizacyjnym i strukturalnym, jak i finansowym oraz kadrowym. Określenie dokładnego stopnia uzależnienia (np. na poziomie finansowym), który zmieniał się w czasie, wymaga dalszych badań, ale wydaje się mniej istotne, skoro nawet w okresie większej niezależności partii politycznych w latach dwudziestych umożliwił przeprowadzenie tak poważnych operacji, jak próby wzniesienia rewolucji w Niemczech czy Bułgarii. W rozważaniach dotyczących roli Kominternu w polityce państwa sowieckiego nie można posługiwać się argumentem skuteczności podejmowanych operacji ani też większej lub mniejszej zależności Kominternu od partii bolszewickiej. Wiele działań podejmowanych m.in. za pośrednictwem Kominternu nie przyniosło oczekiwanego rezultatu albo skończyło się wręcz niepowodzeniem. Tak było w przypadku prób wywołania rewolucji w Niemczech, Bułgarii czy wojny domowej w Hiszpanii. Czy oznacza to jednak, że Komintern nie był narzędziem władz sowieckich?

¹⁴³ *Коминтерн в Башкирии...*, s. 229 i n.

¹⁴⁴ Mówił o tym Stalin na posiedzeniu Biura Politycznego, por. *Dimitrov & Stalin 1934–1943. Letters from the Soviet Archives*, red. A. Dallin, F.I. Firsov, New Haven 2000, s. 238.

¹⁴⁵ Л.Н.С. Лебедева, М.М. Наринский, *Роспуск Коминтерна и создание Отдела международной информации ЦК ВКП(б). Май 1943 – май 1945*, w: *История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки*, oprac. А.О. Чубарьян, Москва 2002, s. 227 i n.

Po stworzeniu Kominternu władze sowieckie nie zmieniły zasad funkcjonowania „tradycyjnych” narzędzi, ale zyskały dodatkowe narzędzie oddziaływania na inne państwa. Komintern należy więc rozpatrywać jako kolejne narzędzie obok tych, którymi posługiwano się dotychczas – służby zagranicznej i służb wywiadowczych, wojskowych i cywilnych. Obecny stan nauki – nie tylko badań, ale i dostępnej bazy źródłowej – nie pozwala na wyraźne stwierdzenie, w jakim stopniu i na jakich zasadach uzgadniano i koordynowano działalność poszczególnych służb z Kominternem. Wątek ten wymaga badań, chociaż istnienie jednego ośrodka decyzyjnego i znane przykłady potwierdzają, że przynajmniej w niektórych przypadkach podejmowano działania spójne.

Możliwości działalności i siła rażenia Kominternu poza granicami ZSRS jest wciąż trudna do zbadania. Należy podkreślić, że przydatność Kominternu nie minęła wraz z jego likwidacją. Jego potencjał był wykorzystywany jeszcze przez wiele lat po likwidacji struktur Międzynarodówki Komunistycznej. Widać to doskonale na poziomie wykorzystywanych kadr. Osoby związane ze strukturami Kominternu były czynne jeszcze przez długi czas we wszystkich partiach komunistycznych na świecie, chociaż w tym czasie (już w czasie trwania II wojny światowej) rolę Międzynarodówki Komunistycznej przejęły inne struktury. Wreszcie, warto przypomnieć, że model tej organizacji musiał prezentować się jako pożyteczne narzędzie, skoro pomimo rzekomej niechęci Stalina do Kominternu, po zakończeniu II wojny światowej podjęto próby wskrzeszenia tej organizacji, tylko nieznacznie modyfikując jej nazwę (Kominiform).

Paweł Libera, dr, historyk, adiunkt w Zakładzie Historii XX Wieku Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk i pracownik Biura Badań Historycznych IPN. Zajmuje się historią polskiej polityki wschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem relacji polsko-litewskich, dziejów ruchu prometejskiego i ruchu komunistycznego oraz represji wobec obywateli polskich na Wschodzie. Opublikował m.in. *Lietuvos-lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m. Diplomatinių dokumentų rinkinys* [Polsko-litewskie stosunki dyplomatyczne 1943–1940. Zbiór dokumentów dyplomatycznych], oprac. A. Kasparavičius, P. Libera (2012); *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, oprac. P. Libera (2013).

Paweł Libera, PhD, historian, assistant professor at the Department of the History of the 20th Century at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, and employee of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance, Poland. He is involved in the history of Polish eastern policy, with a particular focus on Polish-Lithuanian relations, the history of the Promethean and communist movements, and repressions against Polish citizens in the East. His publications include *Lietuvos-lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m. Diplomatinių dokumentų rinkinys* [Polish-Lithuanian Diplomatic Relations 1943–1940. Collection of Diplomatic Documents], ed. A. Kasparavičius, P. Libera (2012); *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego* [The Second Polish Republic and the Promethean Movement], ed. P. Libera (2013).